

Zigenarna i Sverige

Av Allan Etzler

De första kända uppgifterna om zigenare i Sverige hänföra sig till år 1512. Olaus Petri ger härom följande notis: "Samma år her Steen [Sten Sture d. y.] war höffuitsman worden, kom en part aff thet folket, som fara omkring ifrå thet ena landet til thet andra, them man kallar Tatare, hijt i landet och til Stocholm, förra hadhe the aldrigh her warit."¹ I Stockholms stads tänkebok för den 29 september 1512 få vi en något utförligare presentation av denna zigenarflock: "Die Sancti Michaelis archangeli [den 29 september] komme the tatra hith i byn, hulke som sades wara aff Klene Egiffiti land. The hade theris hustrur och barn met them, och somlige hade spenebarn. The lage i Sancti Laurentii gillestughe och wore wedh XXX [30] par. Theris höffuitsman het her Anthonius, en greffue met sine greffwynne. The lage til herberges nar Lasse Matsson etc. Staden skenkte them XX [20] mark."²

Namnet tattare — tatarer, tartarer — gavs zigenarna redan vid deras första uppträdande i norra Tyskland, emedan de till utseende och levnadssätt ansågos påminna om tatarfolket, som under Timur-Lenk spritt oro och skräck över Europa. Detta namn följde dem sedan till de nordiska länderna. Ordet zigenare — även det närmast lånat från Tyskland — kom här först över ett århundrade senare i bruk och hade länge endast en s. a. s. officiell användning.

Att zigenarna icke förr funnit vägen till vårt land kan förefalla märkligt. Redan 100 år tidigare hade de i manstarka följen visat sig i norra Tyskland. De synas emellertid av urkunderna att döma under 1400-talet ha nöjt sig med den europeiska kontinenten som utbredningsområde. Först med 1500-talets ingång finna vi dem i Britannien och de nordiska länderna. Greve Antonius och hans 30 par följeslagare äro sannolikt identiska med den "greve Antonius Gagino från Mindre Egypten" och hans "stackars kringirrande folk", som

¹ Olavus Petri, *En Svensk Cröneka*, utg. av Jöran Sahlgren, Uppsala 1917, s. 272.

² Stockholms stads äldre stadsböcker, II:4 (Stockholms stads tänkeböcker 1504—1514), utg. genom Joh. Ax. Almquist, s. 272 f.

i ett den 3 juli 1505 daterat brev från Skottlands konung Jakob IV till danske konungen Hans uppges önska bege sig till Danmark.³ Konung Hans ombedes visa sig nådig mot dem. Brevet vittnar kanske snarare om en önskan hos Jakob att bli av med Antonius och hans anhang än en längtan från deras sida till det avlägsna och obekanta Danmark. Att de föredragit Danmark framför mera närbelägna länder är emellertid mycket troligt. Vid denna tid började på kontinenten en stark irritation växa fram gentemot zigenarna. Konung Hans har nog å sin sida icke ogärna sett sina påtrugade gäster försvinna till Sverige, det tredskande rike, över vilket han betraktade sig såsom konung men till vilket han själv saknade tillträde. Vid sin ankomst till Stockholm mottogos zigenarna, som Stockholmstänkeboken visar, icke ovänligt. De inkvarterades väl och staden skänkte dem penningar. Mycket snart kom man emellertid underfund med deras verkliga natur. Redan i november 1512 omtalar tänkeboken en rättgång mellan en stockholmare, "Anders Svenssons Niclis", och en tattare rörande en stöld- och slagsmålshistoria.⁴ Tre år senare har man i staden alldeles tappat tålmodet med de besvärliga främlingarna. Vid den 1 oktober 1515 läsa vi i tänkeboken: "Item samme tiid samtyktes, at thee taatror ingelunde [fingo] wara her paa stadzins marcher her effter ffor theris skalkhet skull och tyweri skuld."⁵ Utvisningsbeslutet har emellertid icke omedelbart gått i verkställighet. En dryg månad senare frikändes i Stockholm en dräng, som en man vid namn Olof Olsson anklagat för tjuveri, "effter tet han hade honom inte i hender taghit och bewisligt war, at the taatrane hade warit i hans hus och ingen war hemme."⁶

Egentligen hade zigenarna förvånansvärt länge hållit sig kvar i Stockholm. Ett utmärkande drag hos dem — betingat såväl av yttre nödtvång som naturlig fallenhet — har alltid varit, att de undvikit de längre uppehållen och givit sina besök karaktären av snabba och överrumplande uppträdanden. I Stockholm, där av allt att döma ovanlig långmodighet visats dem, beredde de sig till den kommande "erövringen" av det vidsträckta och glest befolkade land som låg framför dem. Sedan de gjort sig förtrogna med svenskarnas språk och kynne, spridde de sig i mindre grupper åt olika håll.

Åren efter 1515 höra till de ödesdigraste i Sveriges historia: inhemskt split, ideliga strider med danskarna, Sten Sture d. y:s död, Kristian II:s tronbestigning, Stockholms blodbad, Gustav Vasas befrielsekrig. Från zigenarnas ståndpunkt måste dessa år ha varit lyckosamma. Statsmakten kan icke ha

³ Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv, utg. av C. F. Wegener, I, s. 52 f.; jfr C. F. Allen, De tre nordiska Rigers Historie, IV: 1, Kbhvn 1870, s. 281.

⁴ Stockholms stads äldre stadsböcker II: 4, s. 281 f.

⁵ Stockholms stads äldre stadsböcker II: 5 (Stockholms stads tänkeböcker 1514—1520), utg. genom Joh. Ax. Almquist, s. 74.

⁶ Ibidem, s. 80.

funnit tillfälle att ägna de spridda främlingsflockarna någon besvärande uppmärksamhet. Sedan Gustav Vasa fått landet i sin hand och förhållandena stabiliserats, kommer emellertid zigenarfrågan upp på dagordningen. I Gustav Vasas registratur föreligga från april 1525 anteckningar om ett par brev, som av konungen utfärdats i denna sak. Det första var ställt till zigenarna själva. Anteckningen lyder: "Ffinge the thaatare breff ath the motthe ffrij och obehindrade ressza her wthur landit med hwess the med sigh hiit haffdhe innan een manath." Den andra notisen gäller en skrivelse till biskopen i Strängnäs "om the tatthare, at han fynner lempe tiil ath komma them her wthur landit."⁷ Dessa första, relativt milda åtgärder följdes snart av strängare. Vi ha brev på att konung Gustav egenhändigt utkvitterat egendom, som hans fogdar fråntagit zigenarföljen. År 1550 heter det, att tattarna om de ej efter viss tid dragit sig ur landet skulle straffas "till liff och godz uthan all nådher", en fågelfriförklaring, som dock ännu så länge mera avsåg hot än handling.⁸ Året därpå befäller konungen sin fogde Lasse Pedersson, "att han lather komme the tattare, ther fare udi Östergötland och bedrage almogen, in opå något skep ått Tyskland."⁹

Vid denna tid hade zigenarna spritt sig vida över landet. De stodo t. o. m. i begrepp att härifrån erövra nya länder. År 1559 greps ett band på Åland, berövades sin egendom, bl. a. 8 stycken hästar, och återsändes till Sverige, varifrån det kommit. Denna första framstöt mot Finland följdes snart av andra. År 1584 omtalas där en flock på 37 personer, alla bärande svenska namn, och några år senare säges en hord på 200 personer ha "vant sig att ströva fram och tillbaka genom landet."¹⁰ Även Norge har av allt att döma fått sina zigenare från oss. Under senare hälften av 1500-talet blev zigenarflockarnas framfart en verklig landsplåga. Även kyrkan engagerade sig nu med kraft i kampen mot dem. Ärkebiskop Laurentius Petri framträder som en oförsonlig fiende till det farande folket. År 1560 föreskrev han i samförstånd med konungen, att "med tartare skall prästen sig intet befatta, varken jorda deras lik eller kristna deras barn." För många präster var denna befallning icke lätt att lyda. De funnos också, som bröto emot den. En av ärkebiskopens allra sista skrivelser behandlar just ett sådant fall. Det hade kommit till hans kännedom att kyrkoherden i Sigtuna, Johannes, döpt zigenarbarn. I ett temperamentsfullt brev till denne av den 24 augusti 1573 ger han sitt misshag till känna. Samtidigt ger han också på sitt märgfulla språk en karakteristik av zigenarna, som i huvudsak samstämmer med den allmänna

⁷ Konung Gustaf I:s registratur 1, 2, s. 65 och s. 105.

⁸ *Ibidem*, 21, s. 219.

⁹ *Ibidem*, 22, s. 245. Måhända hade även zigenarföljen sökt sig från Tyskland till Sverige.

¹⁰ Jfr Arthur Thesleff, *Finlands zigenare*, Helsingfors, 1899, passim.

uppfattningen under århundraden framåt. Den ärkebiskopliga skrivelsen har följande lydelse:

"In Domino salutem. Migh är tillkenna giffvit, d. Johannes, aff några idra contractister, at i haffven tagit ider före christna the tattare-barn, ändock man haffver så offta förmant clerkerijt, at the sigh medh thet onda folket inthet skola befatta, så at the them göra någrahanda kyrkietienst antingen medh barna christningh, begraffningh eller annat. Ty hosz them är ingen christendom. The huarken wetta eller vilia wetta catechismum eller nogon artichell doctrinae christianae, än sijder at the slicht skole lära theres barn. Så är hosz them inthet christeligit echtenskap in reuerentia sanguinis, wthan löpa i hoop som oskäligh diwr. The haffua och ingen retuis näringh, ythan the lefua medh lögn och bedrägerij, stöld och roff, koklerij [trolldom] och medh thet the kunna hiza folk, effter som the slicht motte bedriffua, medan the icke arbeta willia wthan driffua kringh om landet late och fåfenge, görandes menige man tunga och öffuerwold. Wthij Tydzland haffua the ingen platz, wthan ther man kan få nogon aff theres partij fatt, henger man honom wp odömdan. Och äntå the warda förmante till bettringh, så betra the sigh aldrigh wtan bliffua emot theras egit samuet obotferdige för buken och slijka kötzliga frijhet skull. The giffua före, at the äro aff Klena Egypten, huilket icke annat är än lögn, ty the sågo aldrigh Egypten, utan største parten aff them ähro skottar, jwtar, baggar och än suenska, som sigh till them giffvit haffua, på thet the slicht förbannat sielffwold haffua måga. Icke heller begära the sacramenten eller annat huad christendomen tilhörer för then skuld, at them nogot är ther om, vthan at the i theres skalkhet skola teste better warda betrodde. För tesza och flere slijka laster haffuer iagh och offta forbadit clerkerijet, at the sigh medh thenna onda hopen icke befatta schola, vthan sagdt them til, at the schola fly theras wäsende och them lijka som itt wppenbara dieffuulz folk holla. Therefore wndrer migh storligt, at i willie döpa theras barn, kastandes således perlor för swijn. Hade the welat antuardat ider barnet, motte thet haffua varit en saak, men thet göra the inthet, ty scholen j och inthet befattat ider ther medh. I ären kyrkioherdar för christet folk j Sigtuna och icke för tattare eller slijka ochristna landstrykare och huffuudliugare, ja witterlige tiuffuar och skalkar, ther medh i haffuen giordt ider deelachtige aff theres synder. Ty så säger S: Johannes 2 cap.: Kommer nogon till jder och icke haffuer thenna lärdomen, unfår honom icke, icke heller helser honom, ty then honom helser, han är deelachtigh aff hans onda gerningar. Men jagh will sielff wettat aff ider, huru thet skall wara tilgångit. Therefore är min willie, at i kommen oförtöffuade hijt in till migh. Interim valet."²¹

²¹ Nordiska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek. Brevet är tryckt in extenso i A. G. Ahlqvist, Anteckningar om svenska zigenare under 16. seklet, i Ny illustrerad tidning 1876.

Den gamle ärkebiskopen är bister i tonen. Han fränkänner zigenarna folklig egenart och betraktar dem rätt och slätt som flockar av internationellt slödder. Hans uppgifter om "skottar", "jutar" och "baggar" måste väl snarast tyda på att han haft kännedom om i Sverige kringströvande zigenarband, som förut besökt Skottland, Danmark och Norge och som kanske talade dessa länders språk. Vid denna tid kunna nämligen zigenarna svårigen tänkas ha smultit samman med element av annat blod. De ha visserligen alltid och överallt haft rykte om sig att inbördes föra ett sedeslöst liv, men de ha också gjort sig kända för sin starka rassammanhållning. Giftermål utom stammen har fordom mångenstädes bestraffats med döden, långt fram i tiden allmänt med uteslutning ur stamgemenskapen. Först sedan förföljelsernas tryck över zigenarna lättat och de sinsemellan uppdelat landet i olika vandringsområden, torde de — om ock dröjande och motvilligt — ha börjat upptaga folk av inhemskt blod i sina släkter.

Laurentius Petri synpunkter återklinga i senare kyrkliga deklarationer. År 1594 fastslog t. ex. ett prästmöte i Linköping, att all beröring med kringvandrande tattare skulle vara förbjuden och ingen kyrklig handling komma dem till del: deras barn skulle ej döpas, deras döda ej begravas, deras sjuka ej besökas, deras äktenskap ej helgas.¹² Det hade sina risker att bryta häremot. Kyrkoherden i Dingtuna Ericus Petri Munketorpensis, som 1597 "gjort de uppenbara Guds föraktare tattarne tjenst med Altarens Sacraments utdelande påskadag och annandag", straffades med mistning av sin tjänst.¹³

Trots allt fanns det ännu under 1500-talets sista decennier här och var i landet rum för en mera välvillig inställning till zigenarna. Den 24 juli 1577 utfärdade Gustav Vasas måg hertig Magnus av Sachsen-Lauenburg från Ekolsund ett anbefallningsbrev från "egiftiern" [egyptern] Anders Faa och "hans parti", och ett par månader senare fick samme "tattare med sitt sällskap" i Håtuna en liknande skrivelse av konung Gustavs dotter markgrevinnan Cecilia.¹⁴ Sällskapet, 10 personer, anbefalles till ett gott mottagande av myndigheter och allmoge i utfärdarnas respektive förläningar. De skulle "fordras och främjas" och "bekomma deras livs näring till öl och mat", som det bl. a. heter. Förbröto de sig i någon måtto, skulle de emellertid straffas efter Sveriges lag. Magnus åberopar sig på föregående brev rörande Faa av konung Johans befallningsmän å olika orter och på tattarnas uppgifter om att

¹² I prästmötesakten heter det: "Conversatio Tartaris circum agrantibus omnino interdicatur, et ab omni Sacro Ministerio Ecclesiastico abarceantur, infantes eorum non baptizentur, mortui eorum non sepeliantur, neque infirmi eorum per nos visitentur, nec conjugio nostra opera copulentur, et ratio haec est, quod contra legem naturae enormiter peccant" (Clerus Calmariensis, III, s. 627).

¹³ J. F. Muncktell, Westerås stifts herdaminne, I, s. 105.

¹⁴ Kungl. arkiv, K. Gustaf I:s döttrar, I, 2. Riksarkivet. — Jfr Ahlqvist, a. a., i Ny illustrerad tidning 1876.

de hade "sitt bud hos högbemälte Konglige Maj:t", av vilken de förmodade "ett nådigt och gunstigt svar". Att de brev, som presenterades Magnus och Cecilia, kanske inte varit alltför mycket att lita på, framgår av en 1604 föreslagna tatarlag, som senare närmare skall beröras, i vilken bland annat stipuleras, att "ingen ståthållare, befallningsman, fogde eller ho han vara kan, [skall] fördrista sig att lova dem draga igenom hans befallning, vare sig med deras passebord eller annars." De kunde även konsten att förfalska. I varje fall har man svårt att tro på någon välvilja mot dem från konung Johans sida. Strax förut hade han skrivit till sina fogdar i Norrland vreda och hotande ord om "en hop löst sällskap, vilka man tattare kallar, de där med lögn och bedrägeri draga omkring i landet, tillfogandes våre undersåter där sammastäds mycket övervåld och orätt, både med våldgästning, stöld och mycken annan skalkhet."¹⁵ Kort tid efteråt påminner han i ett irriterat brev en fogde i Småland om sina upprepade förbud mot att "det lösa parti man kallar tattare" skulle få komma över riksgården; nu hade emellertid åter en stor flock kommit in i Småland; kungen hade "platt intet behag" därtill och hotar fogden med bestraffning om sådant upprepades.¹⁶ Man frestas nog att sätta Magnus' och Cecilias gynnsamma inställning till det strövande sällskapet i samband med deras egen oro och äventyrlighet. Möjligt är emellertid, att namnet Faa även här i Sverige hade en bättre klang än andra tatarnamn. Det är av skotskt ursprung och tillhör Skottlands genom tiderna mest berömda zigenarsläkt, av vilken alltså en gren funnit vägen hit.

Även Gustav Vasas yngsta dotter Elisabeth, gift med hertig Kristoffer av Mecklenburg, har lämnat efter sig ett ord i tatarfrågan. I ett brev omkring 1588 till hertig Karl ger hon denne sin bistre broder, som vid tillfället var svårt ansatt av gikt, ett utförligt recept på en tatarmedicin, som hennes egen man med framgång proverat i samma åkomma. Hennes systerligt bekymrade — och en smula tafatta — brev, i vilket hon bl. a. även ber om broderns råd och stöd i sina och mannens politiska bekymmer, är högst förtjusande. Avsnittet om giktmedicinen har särskilt intresse, därför att det avspeglar en del av de egenskaper och färdigheter, genom vilka zigenarna, alla förföljelser till trots, överallt lyckats hävda sig och hålla sig kvar: förmågan att dupera, att aldrig låta avspisa sig, att stundom — särskilt i läkekonst, där deras obestridliga naturkunskap alltid varit dem till nytta — t. o. m. kunna sätta goda praktiska resultat bakom de frikostiga utfästelserna. Hertiginnan Elisabeth bör, trots att här är fråga om nordtyska zigenare, få berätta sin tatarhistoria:

"K. h. b. [käre herr broder] Wi sende e. k. [eders kärlighet] och medh denne skeperen mehre flederwaten. Gudh ge, k. h. b., ad e. k. ded i så måte inted måte behöwe. Wi kwne e. k. och icke förhåle, ad nw i denne sämeren

¹⁵ Riksregistraturet den 2 mars 1576.

¹⁶ Riksregistraturet den 19 januari 1579.

er min herre och fast wed ded same seted, såm wi Gwd betre hawe hört e. k. skal få i den enne höften, ankåmed och så hastigt, så ad hans k. inted kwnne röre seg åf staden och i fiortån dager måte gå på kryker. Hwad sårg ded åss war, kan e. k. wel tenke, och i di same dagerne kåmo der någre tatere til Temzin [Tempzin i Mecklenburg]. Så war der en, såm let seie åss, ad åm wi wile late henne råde, då wile hon hielpe min herre. Så wile wi inted tro hene medh ded förste. Då lot hon seie åss, ad hon wilde wel late åss si, ded hon väle göre der til hon wilde med ingen troldom gå åm. Så lote wi seie hene, hon skwle kåme til åss. Så wiste hon åss en rot, såm der wagste wed Temsin. Er en stor rot, den kalder man gicht wortzel. Den roten söd hon i rent waten, så hon war såm mos, och ded öfrige waten göt hon åf. Der til, når roten war sådhen, tog hon lited brenne win och röterne dåf white lilier och gamalt swineister, såm er taged åf en galt. Ded rörde hon til hope och gjorde der en salwe åf. Der med skwle min Herre smorie seg i mot elden. Dete k. h. b. försökte min herre en gång helder tre och befant seg Gwdh des låf strachs der efter betre. Dete k. h. b. har iag åf en systerlig trogen welmening E. k. icke weled förhåle. Wi tenke och wist, ad ded och er gicht, som e. k. har. Wi kwnne och inted si på min herre någed antingen röt helder swoled, vten war i hele hwden den roten. K. h. b., kenne wi nw wel, åm e. k. den begerer, wilde wi den e. k. gerne sende. Gwdh ge, ded måte så wist hielpe e. k., såm ded halp min herre. Wi willie io håpes, ad ded ingen skade kwnne göre e. k. — —."

Brevet slutar med en uppmaning till hertig Karl att "brenne denne zedelen åp", vilket han ju lyckligtvis underlät. Vi veta, att Karl omfattat system Elisabeth med varm tillgivenhet och stort förtroende. Omöjligt är väl inte, att tattarkvinnan fått tjänstgöra som kunglig livmedikus även här. — Ehuru Karl en gång låtit visa en tattarflock ovanlig mildhet (se nedan), var han långtifrån någon tattarvän. I ett brev år 1608 till landshövdingen i Åbo Otte Mörner talar han om "en hoop tattare och landzförderfware", som "förspejja landet", röva och slå ihjäl folk.¹⁷

¹⁷ Kungl. arkiv, Skrivelser till hertig Karl, Riksarkivet. — I Acta Miscellanea, S—Ö, i Riksarkivet förefinnas åtskilliga handlingar rörande zigenare. Bland dessa aktstycken märkes ett pass för "Christoffer Larson, tatarehöwitzman sampt hans medföllia", utfärdat å Tullgarn den 2 juni 1593 av hertig Karls förtroendeman greve Karl Sture. Han hemställer häri — under förutsättning att tattarna icke "fördriste sigh giöra nogon öffuervåld med rapperij eller tiuffnatt huar som the framdelis med god willie nu lathe sigh benöge med den deel, huar och en effter sin förmögenhet aldelis will giffue" — till kronans och hertigens tjänare och befallningsmän, "adell och oadell, såsom och borgmestare och råd h vdi staden eller på landsbygden, såwell inrikes såsom vthanrickis, att ingen wille tillfoge them hervtinnen nogon hinder eller meen eller och förfångh." De hade till kronans gagn och bästa arbetat på Stockholms slott och vid Salberget och ville nu begiva sig "härifrå annorståde på åttskillige örther, ther the sin näringh och bärningh bekomma kunde,

Under 1500-talets gång hade öviljan mot zigenarna stadigt vuxit och med allt kortare mellanrum tagit sig uttryck i stridsåtgärder från statsmakternas sida. Trots allt buro emellertid dessa länge tillfällighetens prägel. De hade sin grund i vissa bestämda tilldragelser och riktade sig mera mot enstaka flockar än mot vandrarfolket i dess helhet. Skrivelserna i tattarsaken hade vanligen formen av personligt färgade, vrede och otåliga handbrev från kungen till enskilda tjänstemän. Det var kyrkan, som först lade fram problemet ur större synvinkel och utfärdade en allmän förkastelsesdom över allt vad tattare hette. Under 1600-talet följde den världsliga makten kyrkans exempel härvidlag.

I det ena av de båda lagförslag, som framlades av 1604 års lagkommision, det s. k. Rosengrenska, finns ett litet kapitel "Om tartare". Detta är, ehuru det aldrig lagfästes, ur skilda synpunkter av stort intresse. Det heter häri: "Inga Tartare skall man tillstädja att låta draga kring om landet, vilka icke allena förspeja och förkunskapa de kristnas konungarrike och land, där de framdraga, det de sedan giva turken och andra tillkänna, som de kristnas land förfölja vilja, utan bruka ock, där de framdraga, mycket tjuveri och annan falskhet, så väl i städerna som på landsbygden, bedragandes ock många, både unga och gamla, med deras kockleri [trolldom], signelse och annan sådan fåfänga. Därför skall ingen ståthållare, befallningsman, fogde eller ho han vara kan fördrista sig att lova dem draga igenom deras befallning, vare sig med deras passebord eller annars. Vilken det gör och icke fördriver dem deras väg, när de komma, utan kanske tager mutor och gåvor för det de måga framdraga, han skall giva konungen mutor och böta därtill ättio lod silver, konungens ensak". Vidare föreslås, att om någon kan bevisa, att han blivit bestulen av tattare, så skall han erhålla ersättning av den, "som haver befallningen", samt att den, som tager något ifrån "sådana landslöpare", icke skall bestraffas utan få behålla det tagna "som annat rovgods av sin fiende".¹⁸

Anklagelserna för spioneri för turkens räkning klinga egendomligt i vårt avlägsna land. De torde närmast vara hämtade från tyska zigenarlagar, där benämningen "turkiska spejare" stundom förekommer. Det finns också upp-

och wälle ställe sikh wäll, effter the ingen bliffuande städe hafuer." Greven hade förden-skull givit dem "theris begiär, — — thetta mitt opne breff och och bewis, dågh på then högborne furstis hertigh Karlls wägne." Ehuru det tydligt framgår, att hertigen velat avlägsna zigenarna från sitt län, innebär passet dock ett slags legalisering av tattartigget i den mån det framträdde under anständiga former.

En annan urkund i samma Miscellanea-samling härrör från en Per Hansson i Säbrå i Ångermanland, som den 24 februari 1595 i brev till hertig Karl beklagar sig över att tattare, som vistats i Fors' socken i Jämtland sedan sju år tillbaka, tillgripit silver, vilket delvis hamnat i Norrbotten. Brevet bär som synes budskap om vidsträckt zigenarevandringar i Norrland. — Brevet till Mörner ingår i Riksregistraturet den 28 juli 1608.

¹⁸ Lagförslag i Karl IX:s tid, i Handlingar rörande Sveriges historia.

gifter om att tattarna på kontinenten använts i spanartjänst. Detta är ganska naturligt. De voro visserligen opålitliga, men de kunde som inga andra konsten att se utan att själva synas. Bättre än de flesta visste de hur landet låg och vart vägarna ledde.¹⁹

Det märkligaste i den föreslagna tatarlagen är måhända, att den tydligt förutsätter en benägenhet hos de kungl. befallningsmännen att taga mutor av tattare. Bevarade aktstycken, domböcker o. a., visa emellertid, att även små familjeflockar lyckats tillskansa sig dyrbarheter i ansenlig mängd. Vad som genom stölder och bedrägerier förvärvats på ett håll har tydligen stundom kommit till användning som mutor på ett annat.

Det dröjde över trettio år efter detta förslags framläggande, innan en riksfattande tatarförordning kom till stånd. Under 1600-talets tre första decennier, då de utrikespolitiska händelserna dominerade och Sveriges stormaktsställning skapades, synes man ej ha haft tid att å högsta ort upptaga tatarfrågan till behandling. När ett "Placat om tartarnas fördrifvande af landet" slutligen i juli 1637 framlades, hölls det emellertid i en ton som visar att frågan ansågs vara av riksviktig natur.²⁰ Som bakgrund till den skoningslösa förbittring, som här kommer till uttryck, är det kanske lämpligt att ge några belägg på zigenarnas framfart.

Å laga ting i Uppvidinge härad den 26 juli 1624 fördes enligt häradets dombok för rätta en tattare vid namn Hans Eriksson. Han sade sig vara "barnfödd av tattareföräldrar i Finland vid pass 24 år sedan". Tillsammans med honom funnos tillstådes hans moder, hans hustru, en tattarepiga och en ung pojke. Ytterligare tre hade tillhört följet, "Jöran och två små pojkar", men dessa hade lyckats rymma ur Växjö stadskista och sprungit till skogs. Sällskapet hade mycket på sitt samvete. Ur Pjätteryds kyrka i Sunnerbo härad hade de stulit "förgyllt kalk och disk över 40 lod" [1 lod = 13,17 gr.]. Vidare hade de tillägnat sig skedar, ett silverstop om 16 lod, "2 något mindre stop", ett förgyllt bälte, ett vitt länkebälte i kedjor, en stor kåsa om 16 lod, en silversked med länk. Detta gods fanns nu spritt på olika håll, "en stor hop i Lyckeby i Danmark" [Blekinge] hos en namngiven person. Något hade en skräddare vid namn Lars Skysogell köpt.

¹⁹ En tysk lärd från senare hälften av 1600-talet, Jacob Thomasius, har i en avhandling uppgivit, att även svenskarna under 30-åriga kriget haft zigenare i sin sold. Jag har endast haft tillfälle att taga del av Thomasius' framställning i en senare tysk översättning: M. Jacob Thomasi Curiöser Tractat von Zigeunern, — — übersetzet von M. M., Dresden und Leipzig 1702. Notisen om zigenarna i svensk tjänst lyder här: "Und wer weiß nicht wie in den vorigen deutschen Kriegen ihrer eine gantze Rotte bey denen Schweden Dienste angenommen." Förhållandet förutsattes vara allmänt känt. Till Thomasius' notis hänvisa flera följande forskare, bl. a. H. Grellman, Historischer Versuch über die Zigeuner, Göttingen 1787.

²⁰ A. A. v. Stiernman, Samling utaf kongl. bref, stadgor och förordningar etc. angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie, II, s. 104 ff.

Tjuvarna hade vidare gjort inbrott i Långasjö kyrka i Konga härad, där de bl. a. kommit över "mässhaken av brun sammet, gjord på gamla sättet som en korkåpa, mäkta dyr och härlig, däruppå härliga silversnören, sedan mässesärken av gott hemmagjort lärft." Slutligen hade tattarna även ur Hellebergs kyrka i Uppvidinge stulit en del saker: det förgyllda mellanstycket på en kalk, en kedja, en sked och ett litet silverkar. Detta gods hade tagits tillsammans med dem och låg nu på tingsbordet.

Protokollet berättar vidare:

"Item framfördes den gamla tatterskan för retta Anna Hansesdotter, hvilken ähr barnfödd i Halland af tatterska föräldrar och bekienner sig vara moder åt denne för:de tiuff Hans Eriksson, sampt flere som här fånge ähre: nemligen Zackarias Päderesson, en liten poijk om 10 eller 12 åhr gammall, item en ung piga Agnita och för:de Hansas hustru Märitta Danielsdotter, alle barnfödde i Swerige och Finland, hvilka hålla sig efter föräldrarne för tattare och alldrig sett tattareland uthan aff barndom stulet och röffuat. Ähr ock tagit hos dem en stoor jernlirk bygd i monga lenkar, med hvilka de kunna allahanda slags låsar uplirka, så att de af berädde mod och af barndom stulet och röffuat hafua. Derföre och efter för:de Hans Eriksson, som med denne tiufnatt fången ähr och bekienner sig till för:de tiuffnadt, sanner tiufuar vara och icke nekar, derföre bleff han efter det 6 cap. i tiuffuebalken dömbd ifrån liffuet till gallga och green och ogiller för sin gierning.

Men belagande den uthgamble tatterskan för:de Hansas moder, item Hansas hustru och små syskone, efter de icke hade brutet huus eller kiörkor eller sielfua stulet, öffuer dem kunde retten ingen fullkommelig dom till liffuet fella, uthan efter the hade mist allt thet the hade meddragas förwistes landet och häradet efter gammalt wijs och sedwahna, dy thenne retten kan icke minnas någon tattar vara rettat [avrättad]."²¹

Protokollet ger oss bilden av ett litet tattarfölje med hela Norden som vandrings- och verksamhetsområde. Det hade — åtminstone i den trakt, där det togs — slagit sig på kyrkstölder och innehade specialtillverkade inbrottsverktyg. Bytet hade varit rikt nog. Kyrkorna användes ju även som förvaringsplatser för privata tillhörigheter. Gränstrakterna mellan Småland och de tre skånelandskapen, som ju intill 1658 tillhörde Danmark, ha alltid varit omtyckta tattartillhåll. Efter en kupp i det ena landet kunde man lätt placera bytet i det andra. Samförståndet mellan myndigheterna på respektive håll var ofta inte det bästa. Detta torde delvis förklara den märkliga omständigheten, att livsdomar över tattare icke förr förekommit i denna tattarrika trakt. Rätten i Uppvidinge dömde också med hänvisning härtill bara själva gärnings-

²¹ Uppvidinge häradsrätts dombok 1624, i Vadstena landsarkiv. Filosofie licentiat Gerhard Hafström har haft vänligheten fästa min uppmärksamhet på de i uppsatsen anförda domboksnotiserna.

mannen och icke hans medhjälpare. Hans Erikssons död har säkerligen icke betytt flockens upplösning och undergång. Dess medelpunkt och sammanhållande kraft torde även medan Hans levde ha varit den "utgamla tatterskan", som för övrigt knappast kan ha varit så gammal som hon tydligen såg ut; sonen var ju endast 24 år.

Hos zigenarna har familjeförsörjningen i huvudsak alltid ålegat kvinnorna; männens kupper och "affärer" ha givit inkomster av mera tillfällig och oberäknelig art. De gamla kvinnorna synas också överallt ha varit stammoralens, den obrottsliga sammanhållningens, främsta värnare. De representera den djupa kunskapen om människor och händelser. Männen ha troligen mera sällan överlevat sin förmåga att sköta dyrken och kniven. Man torde våga påstå, att om myndigheterna jämte männen, eller t. o. m. i stället för dem, oskadliggjort de gamla kvinnorna, skulle de haft betydligt lättare att komma till rätta med zigenarföljerna. Otvivelt var det den gamla kvinnan, som förde uppvidingeföljet vidare och organiserade dess försörjning.

Endast några år efter domen i Uppvidinge fick man i det mot Halland gränsande Västbo härad i Småland ett långt besvärligare tattarmål att utreda. Handläggningen började i september 1627, och inte förrän i september 1629 kunde dom fällas.

En hop tattare hade, berättar Västbo häradsrätts dombok för den 17 och 18 september 1627, bestulit några danska bönder, hemmahörande i Bösshult och Röskeboda i Halland. Tjuvarna begåvo sig sedan till Sverige, där de gjorde inbrott i Unnaryds kyrka. Förföljda gömde de tjuvgodset i skogen och försvunno. Omkring en månad senare tillfångatogs i Unnaryd tre tattarpojkar, vilka vid förhör visade sig känna till det gods deras "förmän" stulit och gömt. Några bönder, Tor i Unnaryd, Lasse i Andersboda m. fl., togo med sig pojkar till skogen för att leta rätt på gömstället. En av pojkarne, den som gick närmast Lasse, löpte därvid ifrån dem. "Och efter Lasse intet sökte med flit efter den bortlupna pojken, togo de genast till honom misstankar", berättar protokollet. Morgonen därpå körde Lasse och hans hustru ut med en vagn; om aftonen kommo de åter och hade då funnit godset. De begåvo sig med det till prästgården, och där synes en uppdelning ha kommit till stånd. Då de danska bönderna efterlyste sina ägodelar, voro dessa utspridda på olika händer: "Lasse i Andersboda haver tre silverbälten, ett haver välborne Anders Jöransson till Eskeltorp tagit till sig, ett bälte haver herr Per i Unnaryd, ett bälte haver herr Nils i Unnaryd." De båda senare voro tydligen präster. Protokollet från detta första rättegångstillfälle slutar med följande konstaterande: "Nu var Lasse stämd hit med godset, item prästerna med det gods de hade, men de hava alla försuttit stämningen."

I januari 1628 inställde sig danskarna åter för rätta och lämnade en noggrann redogörelse för vad som blivit dem fränstulet. Ärendet uppsköts "till

vidare rannsaking och dom, när ståthållaren kommer tillstådes". Den 21 september 1629 avdömdes målet. Danskarna hade för tredje gången infunnit sig, och tjuvgodset förefanns i rätten. Pojkarna, som varit i sällskap med tjuvarna och givit anvisning på gömstället, förklarades av rätten icke vara "rätta tjuvar". Därför blev avdömt efter det 23:e kapitlet i tjuvbalken, "att målsägandena skulle hava sitt gods igen, men den som hittade det något för sitt omak". Efter som kronan på grund av målets läge icke fick "sin lott", fick "icke heller hittaren sin fulla tredjedel".²²

Vi ha i de anförda rättsfallen lärt känna tattarna som skickliga och hänsynslösa tjuvar. Och säkerligen var det som tjuvar de vanligen figurerade inför rätta. De stora stölderna väckte allmänt uppseende, och de stulna dyrbarheterna gävo goda ledtrådar. De brott som i övrigt ständigt nämnas i samband med dem, bedrägeri, spådom, trolldom och våldgästning, förövades på ett sätt, som väl gav anledning till anklagelser och rykten men mera sällan kunde leda till rättsliga åtgärder i de speciella fallen. Det är t. ex. ganska märkligt, att man bland offren för häxprocesserna under 1600-talet knappast torde återfinna några tattare, fast dessa otvivelaktigt voro virtuöser i trolldomskonst i jämförelse med de olyckliga som dömdes.²³ De rotlösa och farande, vilkas vägar ingen visste och som blott slumpvis råkade i myndigheternas händer, voro säkrare än de bofasta, som fingo rykte om förbindelse med mörka makter. Hos zigenarna ha heller aldrig de hemlighetsfulla konsterna varit utslag av överspänd fantasi; de ha alltid helt stått i försörjningens tjänst.

I svenska riksrådets protokoll under förmyndarregeringens och drottning Kristinas tid få vi en del intressanta glimtar av tattarfrågan inför högsta instans. Den 18 oktober 1633 heter det: "Taltes om tatterne, som landet omkringlöpa, och mentes att ett Patent skulle publiceras, att de innan åhr och dagh inthet skole bliffva lidne här i rijket; dock var inthet fullkomligt der uthi resolverat."²⁴

I maj 1636 är tattarfrågan ånyo upp i riksrådet, men då ljuda strävare toner: "Landzhöffdingen Possen berättade, att tattare haffve tvenne reesor tendt elden på Norköpingh och opbrändh förste gången 7 ladur, andre gången fyra andra huus. Her Axell Baner: Dedt motte vara een underlig ting, att man icke allenast lijder tattare, uthan och låter dem draga kringh om rijket och bedriffva all mootvillja, der doch oppå allmänne richsdagar åhr beslutett och affskedat, att tattare intet skole lijdas i rijket."²⁵ Banér förblandar här

²² Västbo häradsrätts dombok 1627. Vadstena landsarkiv.

²³ Jfr E. Linderholm, De stora häxprocesserna i Sverige, Sthlm 1918.

²⁴ Svenska riksrådets protokoll, III, i Handlingar rörande Sveriges historia, Tredje serien, s. 202.

²⁵ Svenska riksrådets protokoll, VI, s. 223.

riksdagsbeslut med de mera speciella regeringsåtgärder, som tid efter annan vidtagits.

Tiden var emellertid nu mogen för riksomfattande åtgärder, och den 28 juli år 1637 utfärdades som förut nämnts ett kungligt plakat om "tartärnas" fördrivande ur landet, vilket ifråga om skoningslös hårdhet knappast överträffas av kontinentens barbariska zigenarlagar. Här meddelas till en början, att i Sverige finnes "en stor hop sikeiner eller tartare, som skocktals omlöpa i provinserna". Veterligen är 1637 års förordning det första officiella aktstycke, i vilket namnet zigenare användes alternativt med tattare; från denna tid möter man i officiella sammanhang vanligen bägge orden, och de behöllo länge samma betydelse.²⁶

Sedan de gamla vanliga anklagelserna mot zigenarna noggrant återgivits, resolveras och stadgas "att alla sådana tattare och tatterskor med hela deras anhang, såväl kvinnor som män, skola innan den 8 novembris nästkommande vara förpliktade att fly och vika utur vårt konungarike och alla dess underliggande provinser." Ordningsmaktens myndigheter, överståthållare, generalguvernörer, landshövdingar o. s. v. ända ner till läns- och fjärdingsmän, befallas att ha "ett skarpt och allvarligt uppseende" därpå. "Där någon", heter det vidare, "efter föreskrevne 8 novembris, det vare sig få eller många, uppspanas, finnas och beträdas kunna, då skola bem:te våre landshövdingar etc. låta dem strax fastgripa, vad gods de medföra avhända, och så många karlar där ibland äro utan någon vidare förfrågan, process och rättegång upphänga och till livet straffa, men alla deras konor och barn skola de låta härad ifrån härad sin kos ur landet utdriva." För att avskräcka ordningsmaktens handhavare från att se genom fingrarna med tattarna fastställas dryga böter till kronan för sådan försummelse och vidare skadeståndsskyldighet till de bestulna. Slutligen förbjödes också allmänheten i riket vid vite att "hysa och härbärgera några tattare och tatterskor".²⁷

1637 års zigenarstadga är en utrotningsplan på kort sikt. Med en kraftanstrengning ville man definitivt göra sig kvitt parasiterna. Planen var mera kraftig än klok. Det torde icke ha ställt sig lätt för de visserligen hårdföra men också lagfasta svenskarna att utan dom och rannsakan och utan påtaglig brottsorsak befordra folk till galgen. Även bland myndigheterna hade man nog ganska allmänt en viss skygghet för de mörka och hemlighetsfulla flockarna. Det var också bekvämare att i tysthet låta nåd gå före rätt. Man hade

²⁶ Johannes Messenius har emellertid i *Scandia illustrata*, (utg. av J. Peringskiöld, Sthlm 1700—05) en kort notis om zigenarna, där de benämnas såväl "Zigani" som "Tartari" (tom. IV, s. 72).

²⁷ I Danmark och Norge gällde sedan 1589 likartade bestämmelser, och det svenska plakatet återgår i vissa delar ordagrant på det brev om tattarna, som då utfärdades i dessa länder. Jfr E. Sundt, *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge*, Chria 1850, s. 74.

här inte att göra med enstaka missgärningsmän. Till varje man, som oskadliggjordes, hörde en — vanligen talrik — familj, svår att handskas med i sin hysteriska sorg och vrede och även svår att bli kvitt. Där så utan risk kunde ske blundade man eller lät hotet ersätta handlingen. Att så varit fallet framgår med all tydlighet därav att redan fem år senare, 1642, en ny zigenarförordning kungjordes²⁸ i samband med en stadga rörande tiggare och fattiga. Den var i så måtto skonsammare, som den endast förutsatte omedelbar avrättning av sådana, som övertygats "med tjuveri eller annan otillbörlig akt och missgärning". Övriga skulle landshövdingen "köra utur sitt län och hövdingedöme, communicerandes därom med nästa landshövding, att så snart de kommo utur det ena länet i det andra, han ock gör detsamma och det så vidare till dess de helt äro drivna ur riket." Komme de igen, skulle de gripas, föras till närmaste slott och där arbeta i järn på vatten och bröd.

Att man även å högsta ort hade kort minne för dessa förordningar och sökte nya vägar för att bli av med zigenarna, belyses av protokollet från ett riksrådsmöte, hållet den 10 mars 1648 under presidium av den unga drottning Kristina. Utom drottningen närvaro riksdrotsen, riksamiralen, riksskattmästaren, herrar Mattias Soop, Erik Ryning, Knut Posse m. fl.

"Taltas incidenter om tartarne här pläge vistas. H. K. M:t mente bäst vara, att de sändas till Nye Sverige, och att der om skrives till landzhöfdingarne, att dee hafve dem i förvaring till yppetvatnet. Her Erik Rynning hölt hazardus sända dem dijt; till eventyrs skulle dee göra eett skelmestyckie. Her Bencht Skytte sade, att dee, som nu missgerningzmän och qvinnor äre, dee blifve intet straffade; begärde att honom måtte tillåtas taga dem till arbete och låta dem plichta med kroppen. Dedh samma sade han och om lösdrifvare. Mente derigenom landet befrijas ifrå dedh onda. H. K. M:t önskade andre landzhöfdingar göre dedh samma; befalte honom dedh ingifva skrefteligen. Tartarne mente H. K. M:t bäst sända til Nye Sverige."²⁹

Protokollet belyser såväl den allmänna villrådigheten i tattarsaken som den 22-åriga drottningens självsäkerhet bland sina grånade rådgivare. Till den nygrundade kolonien vid Delawarefloden hade vid denna tid på grund av svårigheten att skaffa kolonister deporterats en del folk, som gjort sig skyldigt till smärre förbrytelser. För tattarna torde emellertid lyckligtvis någon Nya Sverige-färd icke ha blivit av. De funnos kvar, och några år senare bestämdes ånyo i rådet att landshövdingarna skulle uppmanas "slå" efter dem. Att även mycket ambitiösa tjänstemän tvekade inför de hårda tattarlagarna framgår av en notis i ett rådsprotokoll år 1657: "Item förfråger han (Ernest Creutz) sigh, huru han skall förhålla sigh medh dhe tartare, som strykia kringh om landet, om han effter tiggiaoreordningen skall straffa dhem till

²⁸ Stiernman, a. a., II, s. 333.

²⁹ Svenska riksrådets protokoll, XII, s. 293.

lijfvet. — Resol. att han förhåller sig effter den ordningen, som förhanden är der i cantzlijet angående sådant partie.”³⁰

1662 utfärdades ett nytt ”Plakat att fördriva ur riket alla tattare och zigenare”, som sammanhängde med en framstöt av prästerskapet vid 1660 års riksdag och återupprepade föregående bestämmelser men gav tattarna tre månaders frist.³¹ Icke heller detta ledde till resultat.

Den rena utrotningspolitiken hade misslyckats. Man började, om också motvilligt, inse nödvändigheten av att genom andra och mildare åtgärder söka bemästra tattarproblemet. I 1686 års kyrkolag stadgas bl. a. att ”om de landstrykare, som hos oss tattare kallas, skulle mot vårt förbud uti vårt rike sig insmyga och här föda några barn eller föra nyligen födda med sig, åt vilka de begära döpelsen, då skall sådant tillåtas och föräldrarna troligen förmanas att sätta sig här neder på viss ort, låta sig undervisa i den kristliga läran och träda till Guds församlings gemenskap eller i vidrigt fall lämna barnen kvar, vilka våra ämbetsmän skola låta försörja”.

Liksom andra lösdrivare utsattes även zigenare för tvångsvärkning till krigstjänst. Zigenaren har givetvis haft mycket svårt att underkasta sig den militära disciplinen. Han har alltid snarare uppträtt som en del av en familj eller släkt än som en självständig individ, och myndigheterna torde ofta haft lika mycket besvär med den värvades anhöriga som med honom själv. I ett öppet brev av den 14 december 1763 säger sig Kungl. Maj:t ha förmärkt, att man i resepass, som utgivits för zigenare i krigstjänst, underlåtit att införa ”den antydan, som 4 § av den 24 martii 1748 angående tartarer och zigenare utfärdade Kungl. förordning bjuder” (”at the icke stryka kring landet, och fara by från by eller söka biwägar”). Det har därför hänt, ”att de, jämte deras hustru, barn och anhöriga fått tillfälle att med andra zigenare flocka sig tillsammans och stryka omkring”.

I större utsträckning, än man varit benägen att tro, torde emellertid zigenare ha använts i den svenska hären. I riksarkivet finnes ett par till konungen ställda böneskrifter från zigenare, som deltagit i krigstjänst. Skrivelserna äro odaterade men synas kunna hänföras till slutet av 1600- eller början av 1700-talet. Den ena har till upphovsman Anders Larsson, ”Zigener Corporal”. Denne, som talar för sig och sina ”cammerater af zigenare”, erinrar om att deras förfäder sedan urminnes tider vistats i riket och låtit bruka sig i Kungl. Maj:ts tjänst. År 1676 hade de av fältmarskalklöjtnanten Axel Julius de la Gardie fått befallning att inställa sig till en viss dragonskvadron. Sedermera hade de, ”som dugliga warit”, förrättat arbete vid ”Nyen skantz befestning wall”. De bönfalla nu, att Kungl. Maj:t ”oss i des Kongl. hägn taga behagade och oss förunna i des provincier Ingermanlandh och Kexholms lähn

³⁰ Svenska riksrådets protokoll, XVII, s. 9.

³¹ Stiernman, a. a., III, s. 69 f.

vår ringa näring effter gamla sedwahnän att fåå bruka, så länge Gudh Eders Kongl. Mtz den gyllendhe freden förunnar". De förplikta sig att när så kräves tjäna under militien eller inställa sig till arbete på befästningarna. Anders Larsson anhåller slutligen, att "Eders Kongl. Majjtz allernådigst behagade anbefalla mina cammerater mig att lydno bewijsa i det iag dem till Eders Kongl. tienst befallandes warder." Att Anders Larsson anser sig behöva kunglig fullmakt som hövitsman över sin flock, betyder troligen, att han haft någon rival inom släkten, som velat göra honom makten stridig. — Den andra skrivelsen har till upphovsman Johan Olofsson, "Tartaræ", som talar å samtliga sina medföljares vägnar. De äro "fattige wandringsfolck af tarttariska nattion", som för någon tid sedan blivit fångna vid Uppsala och nu intagits i "Cronens smidiegårdz fångelse" i Stockholm. "Warandes jagh gamla man", säger Johan Olofsson, "nu på mitt 90de åhlders åhr stamen och utsprungit till mäste dhellen mitt medhföllie, hafwandes iagh i min ungdomz åhr tientt undher Swerigies crono emott Påland såwåll som andra potentater till 40 åhr och många blessurer utstådt samt undertiden hollit 2^{ne} munderingar." Han och hans familj ha, framhålles det vidare, haft permissioner och tillstånd att inom Sveriges gränser söka livsuppehälle hos kristmilda människor. De ha alltid på sin vandring öwat "ett christeligt lefwerne och ceremonier". De bedja nu konungen "allernådigst förlossa och lösgifwa ozs ifrån detta smidiegårdz fångelse och af hög Kongl. nådh tillåta ozs, som wij af ålder wane warit, att wandra om (!) omkring i riket samt obehindrade för andra tattaræ, hwilka undertiden hafwa ozs swårligen plundrat och röfwatt så till hästar som andra sacker." De önska först bege sig till Grenna och sedan till Finland, där de ha flera av sin släkt. Brevet översvallar av högtidliga försäkringar om ett gudeligt och varligt vandringssätt.^{31b}

Måhända ha åtskilliga zigenare, som ute på kontinenten upptagits i den svenska hären, inkommit i landet tillsammans med de hemvändande soldaterna.

I det följande inriktade man sig på att hämma kringstrykandet och tvinga zigenarna att slå sig ner på någon viss plats och "idka någon lovlig näring". Förordningarna meddela som förr stränga straffbestämmelser, men de börja också innehålla vissa löften åt de lydiga. "Dock må de", heter det t. ex. i resolutionen på allmogens besvär vid 1727 års riksdag, "som sig i små städer nedsatt och draga borgerliga besvär, resa till marknaderna, allenast de icke fara gård ifrån gård på landsbygden."³² Dessa löften upprepas i en utförlig

^{31b} R. G. Modée, Utdrag utur publique handlingar, VII, s. 5638. Acta Miscellanea, S—Ö, i Riksarkivet.

³² Modée, a. a., I, s. 669. Resolutionen anknuter till prästerskapets besvär vid 1723 års riksdag och den därvid givna resolutionen (se H. Valentin, Urkunder till judarnas historia i Sverige, Sthlm 1924, s. 12 f.).

förordning 1748: de som fortsatte sitt strykarliv skulle emellertid gripas och avstraffas med spö och ris. Ett kungl. brev från 1772 återger, fast i mildare ton, likartade bestämmelser. Zigenarna få här sex månader på sig att välja fast bostad och bestämt hederligt yrke.³³

Tillstånd att bevista marknader eller företaga färder vid "andra nödiga tillfällen" förutsatte innehav av särskilda resepass, utfärdade av de lokala myndigheterna. Trots att passen åtföljdes av diverse villkor och föreskrifter blevo de mycket åtrådade; de gävo ett sken av legalitet åt sina innehavares verksamhet. Zigenarna visade sig också kunna mjuka upp villkoren. Kungl. Maj:t fann sig gång efter annan föranlåten att ingripa mot ett alltför släpphänt utställande av dessa handlingar.³⁴ Sedan zigenarna i viss mån — och mot relativt tånjbara villkor — accepterats som samhällsmedlemmar, började de otvivelaktigt lägga sin livsföring efter smidigare och försiktigare linjer. Det ohöjda röveri, som förut ofta kännetecknat deras framfart, synes i allmänhet ha upphört. De hade nu rikare tillfällen än förr att ostörda slå mynt av den inhemska befolkningens godtrogenhet och vidskepelse. De ägnade sig åt hästaffärer ("bedrägliga hästbyten", som det gärna heter i handlingarna), kvacksalveri, tiggeri, snatteri o. s. v. Dessa näringar voro ju ingalunda "lovliga" men kunde ofta bemantlas, så att de ej medförde ingripande från ordningsmaktens sida. Dessutom kunde zigenarna i vissa avseenden verkligen göra sig nyttiga. De voro ofta händiga hantverkare, smeder, förtennare, korgmakare o. d., och de torde ganska tidigt ha fått en icke ringa betydelse som varuförmedlare mellan bönderna och vissa smärre hantverks- och industriföretag. Myndigheterna sågo visserligen icke denna trafik med blida ögon. I en förordning av år 1781 förbjudas glasbruksägare att använda sig av tattare och zigenare som "glas- eller porslinsförare". Från Halland berättas, att krukmakarna i en del städer långt upp i tiden regelmässigt bytte till sig vissa lantbruksprodukter mot lergods genom förmedling av tattare.³⁵

Denna handelsverksamhet förutsatte ju ett uppgivande av det planlösa landstrykandet. Sedan förföljelseernas tryck lättat torde åtskilliga zigenarföljen åtminstone såtillvida ha skaffat sig fasta uppehållsorter, som de bundit sin verksamhet till vissa landskap eller landskapsområden. Som gamla tattartrak-

³³ Modée, a. a., IV, s. 2668 ff. I Nyköpings Weckoblad för den 5 januari 1765 (n. 1) meddelas, att tre "s. k. tartare eller ziegeunerare" blivit den 12 december 1764 avstraffade på torget i Nyköping, vardera med ett antal par spö, emedan de förbrutit sig mot 1748 års förordning och utan pass strukit omkring från gård till gård på landsbygden och förövat "åtskilliga olägenheter". "Såsom varken skattskrivna eller ägande laga beskydd och försvar" förklarades de förfallna till krigstjänst under något värvat regemente.

³⁴ Jfr t. ex. Modée, a. a., VII, s. 5638 f.

³⁵ H. Seitz, Glasförare och glasbodar, i Svenska kulturbilder, ny följd, utg. av S. Erixon och S. Wallin, 4, s. 130 f.; Martin A. Ohlsson, Om de halländska krukmakarna, i samma serie, 5, s. 87 f.

ter äro kända vissa delar av Småland, Blekinge, Skåne och Halland (särskilt gränstrakterna mellan dessa landskap) samt Värmland (gränstrakterna mot Norge). De olika familjerna och släkterna synas också i förhållande till stamfränderna i övrigt ganska snart ha börjat betrakta dessa områden som sina. Från sitt hemvist, vanligen en backstuga i utkanten av något bebyggt område, drogo de ut på handelsfärder och marknadsbesök i sina självtagna distrikt. Intrång av andra zigenare tolererades inte. Denna indelning av landet — eller åtminstone vissa delar därav — i handelsdistrikt, "tillhöriga" vissa släkter eller stammar, har aldrig bragts till myndigheternas kännedom och är känd endast genom vad deras ättlingar i våra dagar kunnat meddela därom. Den synes emellertid ha varit av stor vikt i deras historia och givit upphov till hat och blodiga strider olika släkter emellan. Den lever ännu kvar i skilda delar av landet.

Känslan av zigenarnas absoluta särart började redan tidigt under 1700-talet i viss mån avtrubbas. Även om de i allmänhet i förordningar och resolutioner få sina egna kapitel, ställas de i paritet med diverse "löst och onyttigt folk", som utifrån sökt sig hit. Sverige synes under frihetstiden svårt ha hem-sökts av utländska charlataner och skojare. Tillsammans med zigenare och tattare bannlysas t. ex. gång efter annan judar, savojarder, lindansare, komedianter, tråddragare, häktmakare, silkesvaddkrämare och "andra sådana utlänningar, som med barometrar, åtskilliga sorters glas, te och slika mindre nödiga varor inkomma samt redbara penningar med sig bortföra".³⁶

Från och med år 1804 likställas kringstrykande zigenare och tattare inför lagen med andra lösdrivare. Enligt detta års förordning om allmänna arbetsställen ägde myndigheterna att döma dem på obestämd tid till sådana anstalter. Zigenar- och tattarfrågan har även sedermera vid flera tillfällen varit under diskussion. I det "Förslag till lag om lösdrivares behandling", som ingick i Statens offentliga utredningar år 1923, ges i en bilaga en ingående redogörelse för "förekomsten i vårt land av tattare och zigenare, deras levnads-sätt och de vådor, som hota samhället från dem". Några ytterligare åtgärder till bemästrande av dessa vådor ha emellertid icke vidtagits.

I denna översikt över zigenarnas historia i Sverige har jag i likhet med de handlingar jag citerat använt orden zigenare och tattare som synonyma begrepp. I senare tid har emellertid en betydelseförskjutning dem emellan ägt rum. Med zigenare avse vi nu de av den inhemska befolkningen ur rassynpunkt oavhängiga element av vandrarfolkets stam, som nomadisera inom våra gränser. De synas ha invandrat under senare hälften av 1800-talet och kommo från olika håll — Ungern, Ryssland och Baskiska provinserna nämnas som födelseländer. Deras exakta antal är icke känt; deras ständiga kringir-

³⁶ Se t. ex. Modée, a. a., III, s. 1752 f.

rande i små grupper gör dem svårkontrollerade. I ovannämnda offentliga utredning år 1923 uppges siffran 235; en uppgift från 1930 års folkräkning stannar vid 138. Enligt "Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas" av den 14 september 1914 (senare förnyad) få utländska zigenare icke vidare inkomma i vårt land.

Med tattare mena vi däremot sådana ättlingar av tidigare invandrade zigenare, som — ehuru de bevarat ett utpräglat främlingskap gentemot den inhemska befolkningen — genom långvarig bofasthet och vissa tillskott av landets eget blod förete en från förfäderna i viktiga avseenden artskild prägel. De betrakta sig som en särskild "stam" och känna i allmänhet ingen rasgemenskap — ehuru ofta en stark själsfrändskap — med de seninkomna utländska zigenarna i landet. Denna blandras har på många håll fått en förvånande varaktig och säregen karaktär, befast och utvecklad genom förbindelser olika blandläkter emellan. Den utgör ett inslag i vårt befolkning, som kräver sitt eget kapitel.

Åtskilligt zigenarblod har givetvis runnit ut i den svenska folkroppen och även bland främmande element av olika slag inom denna utan att ge upphov till någon bestående blandform. Befolkningen i trakter, där zigenarna av ålder helst hållit till, bär ofta både i utseende och lynne spår av zigenarblod. En ganska stor procent av våra förbrytare och lösdrivare torde ha zigenarpåbrå. Otvivelaktigt finns det emellertid också åtskilliga exempel på att personer med sådant påbrå blivit goda och nyttiga samhällsmedlemmar och även på att en sådan härstamning medverkat till att frambringa rika och originella begåvningar, särskilt på konstnärliga områden. I huvudsak har emellertid zigenarblodet visat en så farlig förmåga att demoralisera de kretsar, dit det nått, att understödja och utveckla de asociala tendenser, som där funnits, att man med oro motser dess vidare spridning bland vårt folk.

Summary

Gypsies in Sweden

The earliest information obtainable concerning Gypsies in Sweden dates from 1512. In this country they were called "Tartars", a name given to them already a century earlier on their appearance in the north of Germany, owing to their supposed resemblance to Mongolian Tartars. The Swedish word for "Gypsy" — zigenare (Germ. Zigeuner) — did not come into use until a century later. At first these two names were used interchangeably, but now the former has been narrowed down to designate only those of mixed Gypsy-

Swedish origine, while the latter is confined to the comparatively few Gypsies that entered the country at later dates.

The Gypsies arrived in Sweden from Denmark, where a band of them had migrated from Scotland. We soon find them mixed up with lawsuits for thefts and forgeries. Owing to the troublesome times they escaped the attention of the authorities. They began spreading over the country in small bands. King Gustavus Vasa tried in vain to get rid of them, and during the latter half of the 16th century they developed into a downright pest. It was about this time that they began to make inroads into Finland and probably also into Norway. The measures taken against them by the authorities were for a long time of a desultory and provisional nature. The royal letters concerning this matter issued by Gustavus Vasa and his immediate successors deal only with individual cases that had been brought to the king's special attention. Every now and then we find traces of a more friendly attitude towards the Gypsies.

The church was the first to regard the Gypsy problem in its wider aspects. A general prohibition was issued forbidding the clergy to have anything to do with this nomad people.

A bill of 1604 prepares the way for more drastic measures, but they did not materialize until 1637. The statute of 1637 bearing on the Gypsies aimed at short-shrift wholesale extermination. It failed, however, as it proved difficult for the representatives of the law to send people to the gallows without due trial and judgement. They had to temper justice with mercy. Five years later was issued a new statute bearing upon the Gypsies as a part of more general legal measures dealing with beggars and poor people generally. It was more lenient, in so far as it sent to the gallows only such as had been convinced of thefts or other misdeeds. Neither was this of any avail. Even Queen Christina and her councillors seem to have altogether forgotten these statutes, for they were not even mentioned when in a Royal Council the problems of the Gypsies were discussed. The queen suggested banishing these vagrants to "New Sweden", the Swedish colony just founded at the mouth of the Delaware in N. America. Fortunately this never took place.

Since this policy of extermination failed, attempts were made to check and reduce vagrancy and to force the Gypsies to settle down to fixed abodes and to follow lawful occupations.

During the 18th century the statutes bearing upon them contained, along with prohibitions and penalties, also promises holding out certain expectations. Local authorities were given freedom to grant, to such as prove amenable, passports to visit fairs. In spite of the restrictions attached to these passports they were highly prized, as they gave an appearance of lawfulness to the activities of their holders. The Gypsies themselves also proved able to soften down the conditions. The pressure of persecution having somewhat

abated they began, superficially and apparently, to adapt themselves to society. They restricted their activities to certain districts where they considered themselves domiciled. Naturally, they did not give up their timehonoured ways of making their living, i. e. bartering of horses, quackery, begging and pilfering, means of livelihood that were far from lawful, nevertheless, in certain respects they did make themselves useful. They were clever artisans, blacksmiths, tinkers, basket-makers etc. They may also have played a useful part as intermediaries between the peasantry and certain small industries, glassware factories and potteries etc.

It is especially the districts of the provinces of Småland, Halland, Skåne, and Blekinge adjoining the old frontier line between Sweden and Denmark as it existed before 1658, that are known as old Gypsy strongholds. Various families and tribes seem to have claimed certain districts as their exclusive strolling and peddling haunts. Intrusions by other Gypsies were not tolerated and frequently gave rise to hatred and fights between various tribes.

During the 18th century the conception of the Gypsies as a race apart began, to some extent, to wear down. From 1804 the law put strolling Gypsies on a level with other vagabonds and vagrants.

The Gypsies now called Tartars ("tattare") are the descendants of *early* immigrants, and owing to the long duration of their residence in this country and an immixture of Swedish blood they differ a good deal from their ancestors. They look upon themselves as a different tribe and have no feeling of racial community — though often a very strongly marked spirit of congeniality — with the pure Gypsy newcomers. It goes without saying that Sweden has suffered a good deal of immixture of Gypsy blood but without any permanent intermediate types resulting out of this race mixture.

Skråväsen och skråpolitik inom Sveriges guldsmedsämbeten 1622—1720

Av *Carl Heranmarck*

Det tidsavsnitt, som ligger mellan 1622 års guldsmedsskrå och 1720 års, var en tid av starka motsättningar mellan skråväsendet och dess traditioner och statsmakternas strävanden efter ökat inflytande. Därför kan det vara av intresse att se hur ett yrke under denna tid fungerade och hur dessa kontroverser löstes eller förblevo olösta. Guldsmedsämbetena voro under denna tid betydelsefulla faktorer, som krävde ett intimt samarbete med de statliga och kommunala myndigheterna. Deras protokoll, den viktigaste källan för denna uppsats, äro vanligen utförliga och ge många exempel både på statens förmåga att ingripa och dess oförmåga att i många fall göra sig gällande.

Genom materialets dyrbarhet intog guld- och silversmidet en särställning inom hantverket. Staten höll icke allenast sin skyddande hand över ämbetet och understödde dess kontrollerande verksamhet utan sökte dessutom skydda sina undersåtar genom en egen ämbetsman, riksguardeinen eller riksvärdien, som hade att i samarbete med åldermännen kontrollera, att guld och silver höll den halt lagen stadgade. Hur detta tillgick framgår av de instruktioner som utfärdades för riksvärdien. Särskilt utförlig och belysande är den som utfärdades år 1661. Värdiens uppgifter voro av flera slag. Han skulle "hafwa flitig och noga insickt medh alla wigter, mynt, guld- och sölfwer-arbete i hela vårt rijke och dess provinsier", resa till bergslager, upp- och sjöstäder samt marknadsplatser för att kontrollera alla vikter, kontrollera mynten vid all myntexport, taga prov vid myntningen och rapportera om myntet ej höll lagstadgad halt, kontrollera de under honom stående myntproberarnas verktyg och lära upp svenska myntproberare. Slutligen framhålles som hans förnämsta uppgift att hålla uppsikt på alla guld- och silverarbetare i riket, att tillsammans med åldermännen besöka bodar och verkstäder, kontrollera det silver som arbetats och de vikter som använts. Detta skulle ske fyra

gångar om året, ”eller när han hälst kommer under wäder”. Stränga straff bestämdes för dem, som bröto mot förordningarna och sålde underhaltigt guld eller silver, ”— — aldenstund wij förnimme, at det stora bedrägerij medh sölfwer och guldarbete tager nästan öfwerhanden, effter straffet uthi guldsmedernas skrå-ordning — — — så lindrigt författat, och icke proportionerat är emot den grofwa gärning, hwarigenom våre trogne undersätare i gemen, särdeles de enfaldiga, kunna märkeligen bedragne warda.” Dessa ord tala sitt klara språk om den betydelse, som då tillmättes de ädla metallerna. Det är icke fråga om arbetets kvalitet; den saken fick skråorganisationen sörja för. Det är den dåtida formen av kapitalplacering, som bestod i att samla föremål, vilkas materialvärde var betydande.

Det är ej att förundra sig över, att riksvärdien ej hann med allt det som uppräknades i hans instruktion. Anthony Grill, den riksvärdie, för vilken 1661 års instruktion utfärdades, besökte enligt en uppgift inga marknader. Under hans ledning och förmodligen på hans initiativ gjordes en genomgripande omorganisation, som möjliggjorde en helt annan kontroll än vad som tidigare varit fallet.

I Sverige hade den direkta kontrollen av guld- och silverföremål vilat på åldermännen, som på sina mottagningar nöjde sig med att göra strykprov på de uppvisade föremålen. Endast då de ganska inexakta strykproven sågo misstänkta ut läto de göra noggrannare prov på myntet, och då kunde de vända sig till riksvärdien för att ha dennes stöd, om de mästare som lämnat in de dubiösa sakerna skulle klaga, vilket de då och då gjorde. I landsortsstäderna var förhållandet något förenklat. Det var endast ett fåtal städer som hade ämbeten. I de städer där två mästare funnos kontrollerade de varandras arbeten, i de städer där endast en mästare var bosatt vilade kontrollen på magistraten, som givetvis ej var inne i de tekniska förfaringssätten. Stockholmsämbetet hade från början en formell överhöghet över landsortsämbetena, men denna var naturligtvis svår att tillämpa i praktiken.

Grill byggde ut systemet. För Stockholms vidkommande satte han upp en instruktion 1689 som innehöll, hur det skulle gå till vid stämplingen.¹ Tisdagar och fredagar kl. 9—11 skulle de mästare som hade silver att stämpla infinna sig på ämbetesstugan, där åldermannen och minst två bisittare skulle vara närvarande för att kontrollera. Silvret fick ej vara vitkokat eller polerat, när det visades (ty i så fall gäve strykprovet alldeles felaktigt resultat). Om silvret blev godkänt slog mästaren in sin stämpel, som skulle vara ”väl kännbar med simpla bokstäver utan krona på, ej heller inbundna namn”. Dessa mästartämplor skulle vara inslagna på en plåt och mästarens namn graverat bredvid. Därefter slogs den ”nya” stämpeln, som förvarades under tre lås,

¹ Stockholms guldsmedsämbetes handlingar B 598:22, Kungl. Biblioteket.

in på föremålet. Denna nya stämpel var för Stockholms vidkommande S:t Eriks bild, som nu ersatte den förut använda kronan. Dessutom började nu stämplingen med årsbokstäver. Förordningen var avsedd att gälla även landsortsämbetena.

Instruktionen innehöll vidare bestämmelser om avgifter till ålderman och bisittare för stämplingen, ett öre kopparmynt för varje sak under 16 lods vikt och ett öre för vart sextonde lod för tyngre saker, förbud att sälja ostämplat silver vid risk av konfiskation, förbud att sälja underhaltigt silver med undantag av silver från Augsburg, Nürnberg eller Hamburg, om man påpekar för köparen var det är gjort. Slutligen bestämdes, att guldsmedernas vikter skulle justeras en gång om året.

På uppdrag av kammarkollegiet² gjorde Grill sedan en resa till olika städer i riket för att råda bot på de bristfälliga förhållandena ute i landet beträffande kontrollen av de ädla metallerna. Resultatet blev, att nya ämbeten inrättades i Göteborg, Kristianstad, Kalmar och Karlskrona. Lika lydande stadgar tillställdes dem som Grill utsett till åldermän.³

Genom Grills ingripande kom ordningen för landet att te sig på följande sätt: från att Stockholm varit huvudcentrum för skråorganisationen med Arboga som centrum för ett ganska betydande antal städer skapades ett antal centraler i landet med egna ämbeten. Omkring 1700 funnos ämbeten i Stockholm, Arboga, Göteborg, Kalmar (som 1705 efterträddes av Jönköping), Karlskrona, Kristianstad, Malmö, Norrköping och Uppsala. Arboga-ämbetet, som ju var gammalt, kallas även uppstädernas ämbete. Norrköping hade eget ämbete sedan 1652. Malmö-ämbetet var av gammalt datum, återuppstod efter kriget 1682 och blev 1690 inordnat i det nya systemet. Det gamla ämbetet i Uppsala hade en tid varit nedlagt men återuppstod 1670. De övriga nämnda städerna fingo ämbeten med koncept till skråordning. Dessa städer lade under sig städer i sina respektive provinser. Kalmar, som på grund av det alltför ringa antalet mästare förlorat sina rättigheter, avlöstes 1705 av Jönköping som centrum för provinsen Småland, men för övrigt bibehöll indelningen sig länge. Indelningen var dock ej absolut strikt. Det hände rätt ofta, att mästare sökte sig under en stad som ej tillhörde provinsen. I Skåne, där både Malmö och Kristianstad voro städer med ämbeten, kom det till häftiga kontroverser, därför att de båda städerna rivaliserade om mästare i de mindre sydsvenska städerna.

1621 års generalskrå och 1622 års guldsmedsskrå stadgade fängelsestraff för bönhaseri, men under 1600-talets senare del tenderade statsmakterna mot

² Kammarkollegii resolution, avskrift i B 598:22.

³ G. Uppmark, Årsbokstäfver och andra stämplat på Göteborgssilver, i *Fataburen* 1912, s. 88 ff.

en lindrigare behandling av fria arbetare.⁴ 1680 talas det i stockholmsprotokollet om en bönhas som varit i arrest, men det framgår ej, om detta berodde på hans bönhaseri.⁵ Utskrivning till krigstjänst var också ett vanligt straff, som stockholmsguldsmederna syfta på i en skrivelse till magistraten 1677, när de på tal om bönhasar förklara, att det i dessa tider vore bättre med soldater än med dessa "Winkelgoldschmiede".

Ämbetena sökte giva den vidsträcktaste möjliga tolkning åt begreppet bönhas. Dit räknade de dels gesäller, som arbetade utan att söka mästerskap, dels mästare i andra ämbeten, som de funno göra intrång på deras verksamhetsfält. För guldsmederna var det huvudsakligen gördelmakare och svärdfejare som råkade i konflikt med ämbetet. 1711 skriver t. ex. ämbetet i Göteborg till Stockholm och frågar, vad man skall göra med en svärdfejare, som dristat sig att göra ett värjfäste av guld.⁶ När ett nytt ämbete upprättades i någon stad, var det ej ovanligt, att några av de mästare som tidigare arbetat i staden ej anslöto sig. Även dessa förklarades för bönhasar och behandlades därefter. Så kallade ämbetena ibland även kronans och adelns "försvarskarlar", likaså de personer som begagnade sig av frirättigheterna på Kungsholmen. I dessa fall gingo ämbetena uppenbarligen utanför sin befogenhet.

Det vanligaste fallet av bönhaseri var emellertid det förstnämnda, gesäller som arbetade utan att ha vunnit mästarerättigheter. Alla guldsmedsämbetens protokoll äro fulla av exempel på detta. Den vanliga utvecklingen är, att det anmäles på en sammankomst, att en gesäll sitter och arbetar för sig själv. Efteråt anmäler han sig att bliva mästare, och detta brukar beviljas honom, vanligen efter årsarbete och efter det han betalat böter till lådan för sitt bönhaseri. Man finner ej sällan, att sådana, som längre fram blevo högt aktade och ansedda och betroddes med ämbetsysslor o. s. v., gjort sin entré i ämbetet på detta sätt. Orsaken var naturligtvis i de flesta fall, att det var de betungande ekonomiska utgifterna som avskräckt dem från början. Till de sympatiska sidorna hos skräväsendet hör, att när en medlem väl blivit mästare, låg bönhaseriet honom ej i fatet. Att bliva "förlikt" med ämbetet var ej ett tomt ord.

I Stockholm var det relativt lätt att komma åt bönhasarna. Svårare var det givetvis i landsorten, framför allt i de städer som ej hade egna ämbeten. Arbogaprotokollet talar vid 1600-talets slut ideligen om bönhasar i Örebro, och täta skrivelser avgingo dit med begäran om hjälp av landshövdingen och

⁴ 1622 års guldsmedsskrå art. 2, punkt 9, stadgar fängelsestraff, men 1689 års skrå, punkt 12, talar om fördrivande men ej om fängelsestraff. G. Upmark, i *Fataburen* 1912, s. 90.

⁵ Stockholms guldsmedsämbetes protokoll den 9 september 1680. B 598.

⁶ Stockholms guldsmedsämbetes protokoll den 19 juni 1711. *Ibidem*.

magistraten för att förfölja dem. Över huvud hade arbogaämbetet med de många underlydande småstäderna många svårigheter med bönhasar.

I Karlskrona förekom det, att ämbetet 1698 tog verktygen från två bönhasar,⁷ av vilka den ene dock omedelbart fick igen dem genom myndigheternas ingripande. I Stockholm hade 1653 en guldsmed vid namn du Vall blivit fråntagen guld, silver och verktyg, men ett kungligt brev befallde borgmästaren att se till, att han skulle återfå vad som tagits.⁸ 1661 beslöts enligt ämbetskollegii protokoll av den 21 maj, att guldsmederna skulle jämte stadstjänaren och några av vakten taga verktygen från de bönhasar som ej kunde visa fribrev.

Av stor betydelse för effektiviteten i förföljandet av bönhasar var skräväsendets internationella karaktär. De som lämnat en ort utan att medföra ett ordentligt lärobrev kunde ej bli antagna som gesäller någonstades, där skräväsendet rådde. I tvivelaktiga fall skrev man till ämbetet i den stad gesällen kom från och förhörde sig om honom. I synnerhet Stockholms protokoll innehålla upplysningar, både om de svar stockholmsämbetet fått på förfrågningar och de svar som ämbetet lämnade på förfrågningar från andra städer. När ämbetet i Riga 1680 hör sig för om en gesäll, svaras det, att sedan han i tre veckor arbetat hos David Richter, hade han under tre år "sein Feuer und Rauch selbst gehalten" d. v. s. haft egen bostad.⁹ Efter ett sådan svar var det föga troligt att rigaämbetet gav honom arbete.

Statlig organisation och centralisering var en tendens, karakteristisk för hela stormaktstiden. Även skräväsendet kom in under dessa nya vindar. 1621 stadfästes ett "General Embetes Skrå", som följdes av ändrade stadgar för många ämbeten. Genom ett "Placat om åtskillige Embetsskrår" av den 20 oktober 1622 kallades en rad ämbetens mästare till Stockholm för att få nya skråordningar. Vid den tidpunkten fick stockholmsämbetet de skråordningar som avlöste de gamla från 1501 och som kommo att gälla i hundra år.¹⁰ De anslöto sig tydligt till "General Embetes Skrå" av 1621; de äro en utvidgad, förtydligande upplaga, avsedd för guldsmeder över hela Sverige.

1622 års skrå stadgar i art. 2, punkt 12, "att ingen guldsmedh uthom embetett må her effter wara tillathit, anthen hoos adelen, prester, fougder eller schrifware å landet på theres gårdar hwarken guldh eller sölfwer förarbete — —". Silvret och guldets skall arbetas i staden och arbetena få ej säljas utan att vara försedda med stämplars. Detta stämmer som synes ej med adelns privilegier. I fortsättningen visas också, att man insåg det omöj-

⁷ Karlskrona guldsmedsämbetes protokoll den 17 november 1698. Nordiska museet.

⁸ Riksregistratret den 16 september 1653. Riksarkivet.

⁹ Stockholms guldsmedsämbetes protokoll den 9 september 1680. B 598, Kungl. Biblioteket.

¹⁰ Se G Upmark, Skråordning för Stockholms guldsmedsämbyte 1622, i Samfundet S:t Eriks årsbok 1903, s. 82 ff.

liga i en sådan brist på överensstämmelse, ty det heter: "Men är ock någon af adelen, som hafwer sin egen åhrstienere af dette embetett, då skall han vara en fullkommelig mästare men icke någon mästerversven eller lähredräng holle eller lähre, utan the skole begifwa sigh in i städerna under embetett, widh tillbörligit straff i lådhan." Denna inskränkning för adelns silversmeder var naturligtvis en hämsko, som ökade ämbetets betydelse. Den sjuttonde punkten innehåller återigen förbud för adeln på landet att hålla mästare som icke vunnit burskap och icke är undergiven skrå och ämbetsrättigheter. I en skrivelse uppräknas guldsmeder som arbeta utom ämbetet, "Jörgen Dargeman hafwer H. K. Mtz Privilegium, Hindrich Ortman sitter ock medh frijheet, Augustinus på Ladugårdslandet, Jörgen Behm, — — — Ludwhich på Norrmalm med tre geseller arbetar silfwer så högt och lågt han vill oachtandes någon skrå eller richtigkeit, och det under H. K. Mtz privilegio hwilcket han eij hafwer förmåt. — — — Johan Sass på Munckelägret beropar sigh på Fältherrens och Grefwe Magni försvar."¹¹ Uppräkningen visar, att adelns "försvarskarlar" spelade sin roll. I ämbetets ständiga kamp mot bönhaseriet var man rädd att göra något intrång på adelsprivilegierna. I stockholmsämbetets protokoll för 1684 står citerad en diskussion om bönhaseriet. Man enar sig om att vända sig till ämbetskollegiet för att få hjälp, sedan man förvissat sig om, att ifrågavarande personer icke äro i någon herres tjänst. 1677 klagas över, att ämbetet lider avbräck genom sådana som åberopa sig på adliga friheter. 1691 begärdes, att ett antal gesäller skulle kallas till förhör inför ämbetskollegiet, därför att de säga sig arbeta åt den kejserliga envoyén i hans försvar. Mycket upplysande är en kontrovers mellan ämbetet och en gesäll Anders Hartman, som 1696 sökt få arbeta sitt mästerstycke. Ämbetet sökte göra tillvaron så sur som möjligt för honom, då han begärde vissa lättnader i mästerstycket, därför att det var överståhållaren själv som höll honom om ryggen. Det tvangs att retirera steg för steg och lät sin förargelse få uttryck i form av mycket ironiska vändningar i protokollen.

Efter detta talas det ej mera i Stockholms protokoll om några "försvarskarlar" hos adeln. De skran, som upprättades för landsortsstäderna efter 1689, stadgade förbud för adeln att ha guldsmeder i sin tjänst. Det är ju möjligt, att det kan ha haft någon effekt. Karl XI, som ej precis var hågad att stödja adelsprivilegierna mot kronans intressen, ingrep vid flera tillfällen kraftigt mot det intrång på ämbetsrättigheterna, som adeln ansågs göra. Det är såsom ett uttryck för den starka konungamaktens inställning mot adeln, som de skärpta bestämmelserna kommo till. Förhållandena mellan ämbetet och adelns årstjänare fingo aldrig någon annan karaktär än ömsesidigt misstroende. Inkongruensen i skråordningarna gjorde också, att

¹¹ Rulla på embeterna i Stockholm 1648. Stadsarkivet, Stockholm.

man ej visste, vad man skulle rätta sig efter. Generalskrån av 1621 föreskrev, att adelns försvarskarlar skulle vara gesäller, 1622 års guldsmedsskrå stadgade, att den som söker tjänst hos adeln måste vara fullkomlig mästare, som dock ej fick hålla gesäll eller lärpojke. Längre fram återkommer bestämmelsen, att han måste vinna ämbetsrättighet och burskap. Detta strider både mot generalskrån 1621 och mot föregående punkt i 1622 års guldsmedsskrå, där det uttalas förbud mot att ge sig under "herrs-kaps försvar".

Det fanns en möjlighet att slippa undan ämbetet, och det var om man fick ett fribrev från Kungl. Maj:t. Det var en nyttig motvikt gentemot ämbetenas monopolsträvanden, som i synnerhet användes av drottning Kristina. Hon var en utpräglad motståndare till skräväsendets exklusiva tendenser, och när stockholmsämbetet 1653 uppvaktade henne med en klagan över två unga frimästare, troligen Greger Schick och Stephan du Vall, svarade hon, att "genom detta skrå fördriva de gemenligen dem som äro bättre än de".¹² Dessa två namn kunna ge en fingervisning om varifrån Kristina fått sina teorier. De voro båda fransmän, alltså ej uppfostrade i den tyska skolans skråatmosfär. Dessutom utsågos oberoende av ämbetet hovguldsmeder, som befriades från borgerlig tunga och ibland erhöilo lön. Förr eller senare brukade i alla fall hovguldsmederna ansluta sig till ämbetet, 1660 blev t. ex. Dargeman, 1665 Hans Clerck och 1676 Hans Bengtsson Selling mästare, efter att ha varit hovguldsmeder resp. sedan 1648, 1664 och 1667. Ämbetet skötte in- och utskrivning av lärpojkar, och till ämbetet kommo främmande gesäller. Det var därför svårt att få hjälp, om man ej hörde till ämbetet. Ofta utsågos hovguldsmederna bland mästarna i ämbetet, ofta blevo de mästare ett par år efter utnämningen. Någon bestämd regel kan man ej finna; det tyder i stället på, att hovguldsmederna hade rätt att handla som de ville.

Drottning Kristinas skarpa ord om ämbetet jämte det faktum, att hovguldsmederna så ofta valdes utanför ämbetet, vittna om att skräväsendets kastanda icke alltid var så lycklig för den sunda utvecklingen inom hantverket. Ett försök att få bukt på missförhållandena gjordes genom att den kände arkitekten Jean de la Vallée 1662 utnämndes till "ämbetscommisarius" med uppgift att söka höja de svenska hantverkens kvalitet genom en noggrann kontroll både på varor och på utnämningar till mästare.¹³ Han skulle se till, att ingen gesäll blev mästare "anten för mutor eller gunst skull", att ingen skulle hindras från att bli mästare på grund av "armod, ogunst eller andre onödige inkast". De la Vallée arbetade så gott han kunde för en större frihet på arbetsmarknaden. Ämbetena klagade, att han höll bönhasarna om ryggen. Regeringen, som tydligen ej var väl orienterad i hithörande frågor,

¹² E. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia, 1:2, Sthlm 1937, s. 524.

¹³ Kommerskollegii memorial den 19 juni 1662. A. A. v. Stiernman, Commerce förordningar etc., Sthlm 1742—1775.

stod principiellt på de la Vallées sida men stödde i praktiken ämbetena. På 1670-talet var han ofta närvarande vid Stockholms guldsmedsämbetes sammankomster.

År 1669 utfärdade regeringen en ny "Allgemene ordning och skrå för handtvärckare i Sverige och Finland". Den försökte lätta upp de svåra bestämmelserna i gamla skråordningar. Framför allt sökte den taga bort en del av de svårigheter, som mötte den som ville bli mästare.

Från guldsmedsämbetets sida möttes de nya ordningarna med stor motvilja. 1674 upplästes de och lades till ämbetets handlingar. Just vid denna tid var frågan uppe om åldermansval i Stockholm efter Henrik Grundel. När ämbetet fick en påstötning 1675 att välja ålderman, svarades det, att ämbetet först ville ha magistratens resolution på sina skråordningar. Man försökte alltså tvinga fram ett erkännande av de gamla ordningarna genom vägran att välja ålderman. Någon ålderman blev ej heller utsedd förrän 1683. Vid ett annat sammanträde 1675 vände sig ämbetet till de la Vallée och frågade, om det skulle rätta sig efter allmänna skrån, ty om var och en kunde komma in i ämbetet finge man inga gesäller. De la Vallée rådde ämbetet att komma in med en supplik, men i avvaktan på svar skulle man rätta sig efter allmänna skrån. Genom hans ingripande blev också Erik Månsson Schmidt mästare med endast den avgift, som allmänna skrån bestämde.

Vid ett sammanträde inför överståthållaren den 5 oktober 1683 erhöll de la Vallée en häftig reprimand av denne, därför att han ej genomfört ett avskaffande av de olika specialskråna i samband med införandet av 1669 års allmänna skrå.¹⁴ Han svarade, att denna ej kunde tillämpas på de "Tyska embetens gewohnheiter". Borgmästare Törne svarade, att om man fick mästarna att antaga svenskt folk behövde man ej lita så mycket på främmande utan kunde vara dem och deras "gewohnheiter" förutan. De la Vallée fick tillsägelse att utan vidare uppskov lägga handen vid de "particuliere" skråna.

Även andra möjligheter till obstruktion än vägran att välja ålderman anlätades. När 1677 de nya mästarna kallades upp på rådstugan för att avlägga borgared, svarade de, att de hade svårt att komma ut med avgiften, ty ämbetet led avbräck genom bönhasar och även genom sådana som åberopa sig på adliga friheter. Det var nu, som man förklarade, att det vore bättre med soldater än med dessa "Winkelgoldschmiede". Adressen till de la Vallée är tydlig. Av det citerade protokollet synes, att han gav upp i kampen mot de tyskorienterade ämbetena. Hans tanke var att icke så strängt gå fram mot ämbetenas "gewohnheiter" utan att hålla fast vid den här nedan omtalade Kungsholmsfriheten.

¹⁴ Protokollet avtryckt hos A. Löfgren, Stockholms kanngjutareskrå, 1, Stockholm 1925, bil. 44.

Icke endast ett passivt motstånd restes mot allmänna skrán. Konung Karl XI hade 1677 givit sin konfirmation på stockholmsämbetets rättigheter. För att få magistratens godkännande av en del ändringar i allmänna skrán för ämbetets vidkommande uppsattes en supplik, där det begärdes att en lär-gosse skulle gå i sex år, en gesäll vandra i sex år och en utländsk gesäll som kom hit skulle arbeta i tre år här, innan han kunde bli mästare. Vidare begärde man, att avgifterna för erhållande av mästerskap skulle vara 80 daler kmt för utländsk gesäll, 60 för svensk och 30 för den som är mästareson eller gifter sig med mästares änka eller dotter. Magistraten förklarade, att trots allmänna skråns bestämmelser om högst fem år för en lär-gosse kan för detta ämbete tilläggas ett, ett halvt eller ett kvarts år, emedan det utom annat fordrar en särdeles förfarenhet uti ritande. En gesäll skulle vandra och arbeta i fem år men sedan ej betungas med årsarbete. Utländska gesäller skulle arbeta i två års tid, om ej magistraten ville bestämma något annat. Beträffande avgiften till lådan kunde ej magistraten göra någon ändring i skråns bestämmelser.

Ämbetet ingav en underdånig supplik om avgifterna till lådan och fick till svar en kraftig skrapa, att det ej skulle komma direkt till konungen utan ha magistratens instämmande. Det var alltså ett bakslag för ämbetet, men allmänna skråns bestämmelser kringgingos utan vidare genom att de, som skulle bli mästare, tvungos att betala straff för felaktigheter på mästerstycket. Och å andra sidan hade magistraten fastslagit, att guldsmedsämbetet intog en särställning genom de speciella kvalifikationer som fordrades.

De la Vallées ansträngningar och allmänna skråns bestämmelser kommo alltså i realiteten här som på andra ämbetens områden att betyda mycket litet och få väl närmast anses som misslyckade försök. Ett nytt sätt att från statens sida söka komma åt stockholmsämbetets monopolställning var införandet av frihet för de hantverkare som slog sig ned på Kungsholmen. Förordningen utfärdades 1672 och innehöll dels bestämmelser om tioårig frihet från borgerliga utskylder, dels frihet från skråordningar. Med denna förordning sökte man skydda dem som av en eller annan orsaks skull ej kunde komma under något ämbete. Åtskilliga hantverkare flyttade också ut till Kungsholmen, som ännu har ett minne kvar från denna tid i namnet Hantverkaregatan. I de svenska landsortsstäderna var kontrasten ej så stark och skråväsendet ej så tryckande. Man ansåg därför utan tvivel, att man genom detta arrangemang avskaffat de värsta olägenheterna.

Även detta försök var emellertid dömt att misslyckas. Ämbetena i staden gjorde vad de kunde för att den misshagliga kungsholmsfriheten skulle bli så illusorisk som möjligt, och staten ansåg det tydligen ej värt att hålla frimästarna tillräckligt om ryggen. Guldsmedsämbetet gjorde sitt bästa för att infånga de guld- och silverarbetare som slagit sig ned på Kungsholmen

och att om möjligt få dem att "förlika sig" med ämbetet. Det lyckades också i regel. Stockholms guldsmedsämbetes protokoll innehåller några ganska talande upplysningar härom. När Greger Franck 1681 begärde att få göra sitt mästerstycke sägs det, att han "i några år bott på Kungsholmen och hållit verkstad".¹⁵ Formellt finns det inget av klander i upplysningen, men man kan vara säker på, att uppgiften var införd i protokollet som ett slags prickning. 1684 säges det om Johan Sauter, att han slagit sig ned på Munklägret för att bönhasa.¹⁶ Men beslöt att vända sig till ämbetskollegiet för att begära assistans, d. v. s. man ville ha en stadstjänare för att "förfölja" honom. Då sägs ej ett ord om Kungsholmens frihet, det är bara ett vanligt förfarande gentemot en bönhas, som förresten så småningom också kom under ämbetet. 1686 slutligen meddelas det att några guldsmeder sutto på Kungsholmen och "praejudicerade" ämbetet.¹⁷ Man visste då ej, om Kungsholmens åbor fortfarande levde under frihet eller ej, och beslöt därför att göra en påminnelse i magistraten genom någon tjänlig supplik. Därefter försvinner detta orosmoln alldeles från guldsmedernas horisont.

I det förut omtalade protokollet inför överståthållaren den 5 oktober 1683 liksom i ett brev från överståthållaren till magistraten den 2 oktober samma år förordade denne på de la Vallées förslag en fortsättning av kungsholmsfriheten. Mot detta opponerade sig borgmästarna Caméen och Törne. Den senare höll i stället på en strikt tillämpning av allmänna skrän och ett strängt förfaringsätt mot bönhasar. Bl. a. opponerade han emot "en sådan frijheet, som h:r borgmästare De la Vallée tyckes intendera". Det verkar som om man efter detta närmast sökte följa borgmästare Törnes förslag, även om allmänna skrän som förut sagts aldrig kom att få full giltighet.

Stockholms stads mantalslängder¹⁸ visa i sin mån, hur Kungsholmens frihet fungerade. Tyvärr äro ej många av dessa längder bevarade; de äro i behåll endast för åren 1652, 1676 och 1711. Åren 1652 och 1711 var ingen guldsmed bosatt på Kungsholmen, år 1676 däremot fyra stycken, nämligen Johan Jonsson, guldsmeden Duwa, Christian Frick och Greger Franck. Det är uppenbart, att det är Kungsholmens frihet som lockat dem till denna bösättning. Ingen av dem tillhörde ämbetet, fastän Franck fem år senare tvingades att "förlika sig". Med bortfallandet av kungsholmsfriheten förlorade denna stadsdel tydligen all attraktionsförmåga på guldsmederna, som föredrogo att bo i stadens centrala delar, främst på Stadsholmen.

År 1719 kom ett nytt slag mot ämbetena. Då inrättades s. k. frimästerkap, som stodo utanför ämbetena. En frimästare skulle vinna burskap hos

¹⁵ Stockholms guldsmedsämbetes protokoll den 26 april 1681. B 598, Kungl. Biblioteket.

¹⁶ Ibidem den 11 mars 1684.

¹⁷ Ibidem den 29 april 1686.

¹⁸ I Stockholms stads arkiv.

magistraten och kunde klaga hos kommerskollegium om det vägrades honom. 1719 skickade stockholmsämbetet in ett förslag till skråordning till Kungl. Majestät. Det är tyvärr ej bevarat, men det bör ha varit ett försök att skydda ämbetets rättigheter. 1720 års skråordning upptager frimästerskapet som en institution att räkna med. På en fråga om frimästerskap kunde anses förenligt med allmänna säkerheten i fråga om guld och silver yttrade sig kommerskollegium 1725 till frimästerskapets förmån. Men härmed äro vi inne på ett nytt kapitel i skråväsendets historia.

Guldsmedernas verksamhet bestod icke endast i tillverkningen av guld- och silverföremål. Även försäljningen hade de hand om, och icke bara av vad de själva tillverkat utan även vad som infördes till landet. De arbetade ständigt på att få en monopolställning i handeln med ädla metaller, men riktigt herrar på täppan blevo de ej. En hänvändelse till överståthållarämbetet 1690 om förbud för dem som ej hade ämbetsrättigheter att hålla guldsmedsbod avvisades.¹⁹ Tidigare hade ämbetet klagat över, att Jakob Horleman fått öppna guldsmedsbod utan att vara mästare.²⁰ Man påstod att han hade verkstad, där han själv arbetade och anhöll, att han ej skulle få besöka marknader och hålla målade luckor. Det sista har förmodligen att göra med rättigheten att ha skylt. Frågan löstes så, att Horleman förlikte sig med ämbetet.

Försäljningen skedde dels i staden, där mästarna hade bod, dels på marknader. Det sista spelade en ganska betydande roll. Stockholmsmästarna besökte ofta marknader, och det sannolikaste är, att det är från marknaderna som stockholmssilvret fått den spridning ut över landsbygden som det hade vid denna tid. Landsbygdens befolkning sökte sig emellertid också hellre till Stockholm än till någon annan stad, då det gällde att göra affärer. Klagomålen från stockholmsämbetets sida på landsortsstädernas mästare angående marknaderna äro ganska vanliga. 1685 säges, att stockholmsämbetet "förfördelas" av guldsmeder från Norrköping och Åbo, som icke äro redliga mästare men dock slå upp sina stånd på marknader.²¹ 1712 klagades över konkurrens från uppstäderna på marknader, och 1714 begärde ämbetet hos riksvärdien, att de mästare som besökte marknader skulle få rättighet att kontrollera det silver som fanns där. Stockholmsämbetet försökte under hela denna tid hävda en specialställning bland de existerande ämbetena i Sverige. Genom sin stor-

¹⁹ Stockholms guldsmedsämbe. Inlagor och ansökningar, B 598:23, fol. 253, och Ämbetets Handlingar, B 598:20. Kungl. Biblioteket. — Överståthållarens svar 12.3.1690.

²⁰ Stockholms guldsmedsämbe: Inlagor och ansökningar, B 598:23, fol. 155. Kungl. Biblioteket.

²¹ Beträffande silvrets spridning på landet se Maj Florin, Bonde- och bergsmanssilver som exponent för Bergslagens allmogekultur, i Rtg 1935, och samma förf., Silvrets roll inom bondebygden kring Dellensjöarna och övre Ljusnan, i Svenska kulturbilder. Ny följd, XII.

²² Stockholms guldsmedsämbe: Inlagor och ansökningar, B 598:23, fol. 136, Kungl. Biblioteket.

lek, sin längre tradition och närheten till centrala myndigheter hade ämbetet också otvivelaktigt en annan ställning i realiteten än landsortsämbetena. Skälet varför man såg snett på landsortsämbetena var enligt vad man uppgav, att de med den mindre stränga kontrollen i landsortsstäderna kunde arbeta underhålligt silver och med detta konkurrera ut stockholmsmästarna. Bakom detta låg konkurrensen om landsbygden. För att hjälpa städerna var all handel genom lag förlagd till dem. Det var alltså icke endast förbjudet att utöva ett skråmässigt hantverk på landet, det var även förbjudet att handla där. Marknadsplatserna hade naturligtvis handelsrättigheter under marknadsdagarna. Dit strömmade då folket från landet för att köpa och sälja. Det är ej att undra på, att konkurrensen blev hård på dem. Konkurrensen gällde icke endast Stockholm kontra landsorten, den gällde också stockholmsmästare emellan. Tvister om rum på marknader stå omtalade i stockholmsämbetets protokoll.²³ Ett annat sätt att komma landsortsmästarna till livs var att icke sälja silver till dem. Då silverhandeln till största delen låg i Stockholm, kunde det bli svårt för en landsortsmästare att skaffa material. Trots monopol försöken från Stockholm blomstrade silversmidet mer och mer i landsortsstäderna. Det är icke minst tack vare detta, som silversmidet är pärllan inom det svenska 1700-talets konsthantverk.

Enligt dåtida uppfattning skulle varje stad vara leverantör åt sitt uppland. Stockholm hade före Grills ingripande formellt varit huvudstaden för guldsmedsämbetena i riket, och även efter 1689 hade staden vissa friheter att tränga in på andra områden som de övriga städerna ej ägde. Man försökte hålla på provinsindelningen, även om det ibland gick dåligt med den saken. Särskilt städer som lågo långt borta från någon provinshuvudstad kunde därför få mästare från olika ämbeten. Med det fick man ofta lov att se mellan fingrarna. Men det blev en annan låt i Karlskrona, när Norrköpings ålderman, Arnold v. d. Hagen, sålde silver i själva den blekingska provinshuvudstaden. I karlskronaämbetets protokoll står antecknat, att åldermannen förklarade, att ämbetet led "praejudice" av dem som kommo dit och sålde silver, främst en benämnd v. d. Hagen från Norrköping.²⁴ Den närvarande borgmästaren förklarade, att om bara ämbetet komme in med en skrivelse till magistraten, skulle denna ej underlåta att skydda ämbetet.

Det vore en orättvisa att framhålla ämbetenas monopolsträvanden utan att samtidigt nämna den ambition, som från ämbetenas sida visades att hålla sitt yrke högt. Många gånger komma privatpersoner till ämbetet för att klaga över något som en mästare levererat, och såvitt man kan se sköter åtminstone guldsmedsämbetet i Stockholm sådana ärenden med stor objektivitet, ibland

²³ Den 13 mars 1702 klagar t. ex. Rudolf Wittkopf, att under två års tid har Johan Helleday tagit hans rum på marknader i Örebro och Västerås. Stockholmsämbetets protokoll.

²⁴ Karlskronaämbetets protokoll den 18 mars 1708. Nordiska museet.

t. o. m. med större stränghet gentemot mästarna än de klagande begärt. Det är skäl att hålla detta i minnet, ty det var kravet på absolut hederlighet inom ämbetet, som gjorde att det med sådant patos kunde uppträda mot dem som stodo utanför och som förmodligen i rätt så många fall icke voro Guds bästa barn. Sina anspråk på monopol i handeln med silverföremål grundade de helt enkelt på det, att de representerade hederligheten.

Vad handeln med inhemskt silver beträffar så blev risken för köparen att bliva lurad allt mindre, ju mer stämplingen blev genomförd, även om det redan vid denna tid klagas över falska stämplor som äro i svang.²⁵ Mycket besvärligare blev det emellertid, när det var fråga om utländskt silver. Det tyska silvret, som på 1600-talet var det som mest såldes över Europa, höll ej på långt när samma lödighet som den för svenskt silver påbjudna. 1662 fick hamburgguldsmeden Eustachius Ettmüller, som hade många affärer med det svenska hovet, rätt att under tre års tid tullfritt införa arbetat silver, 10.000 lod per år.²⁶ I Hans Bengtsson Sellings fullmakt som hovguldsmed får denne rättighet att tullfritt införa vitt och förgyllt silver.²⁷ 1664 fick stockholmsämbetet rättighet att importera förarbetat silver tullfritt, men de mästare som importerade silvret skulle också svara för dess halt. När Grill satte upp sin skrift om kontrollen av silver 1689 föreskrev han, att ingen guldsmed skulle få sälja underhaltigt silver. Uttryckligen gjordes dock undantag för det låghaltiga augsburg-, nürnberg- och hamburgsilvret, som trots detta skulle få säljas, om man för köparen påpekade, var det var gjort. Därigenom kunde dock underhaltigt silver komma ut i marknaden, smältas ner och fördriva det svenska silvret. Klagomål från stockholmsämbetet visa, att det också var fallet. Å andra sidan tyckte man naturligtvis ej, att man ville spärra möjligheterna till import från dessa viktiga centra för guldsmedskonsten. I synnerhet från Hamburg importerades mycket silver, bl. a. förmodligen de drivna plattor som ofta förekomma på locken till de svenska dryckeskannorna.

Guldsmederna, även konungens och adelns tjänare, voro underkastade de med handelsrättigheterna förknippade utgifterna, vilket man ser av ett kungligt brev av den 29 april 1672, då Michel Pohl d. ä. av vissa orsaker befrias från dessa avgifter.²⁸

Under en kort tid utsattes de svenska guldsmederna för konkurrens från judiska köpmän. Efter en supplik 1685 med påpekande av den skada ämbetet led genom dem kom samma år en kunglig resolution, att alla judar, dessa "Kristi namns och församlings försmädare", inom 14 dagar skulle lämna landet. Liknande dekret hade tidigare utfärdats i Danmark, där judarna dri-

²⁵ Stockholmsämbetets protokoll den 28 januari 1701.

²⁶ Riksregistraturet den 22 november 1662. Riksarkivet.

²⁷ Ibidem den 22 mars 1667.

²⁸ Ibidem den 29 april 1672.

vit en omfattande handel med juveler. För Sveriges del var det en kort och betydelselös episod.

I Norrköping klagades det 1709 över, att ett kvinnfolk kommit från Köpenhamn med allehanda trådarbeten i guld och silver, som hon säljer, ämbetet till förfång. Hon blev förbjuden att göra det, och eftersom man ej vidare hör talas om henne, får man antaga, att hon försvunnit från staden.²⁹

Ämbetena och framför allt stockholmsämbetet sutto trots allt ganska säkert på silverhandeln, då 1715 en ganska kuriös historia presenteras. De som utom ämbetena hade rätt att köpa silver voro naturligtvis inspektorerne vid Kungl. Myntet.³⁰ Härav begagnade sig inspektor Zedritz på så sätt att han köpte upp allt silver han kunde få tag i. I de oroliga krigstiderna var tillgången på silver ej stor, och guldsmederna började därför sakna material att arbeta. De blevo då tvungna att vända sig till Zedritz, som sålde till dem till överpris. 1716 hade han hållit på med detta i fem års tid och bl. a. i stor utsträckning sålt till guldsmederna i arbogaämbetet. Även de flesta av stockholmsmästarna hade blivit tvungna att köpa av honom. Zedritz svarar mycket högdraget på anklagelserna, bl. a. att de ej borde riktas till honom på Myntet som var ett privilegierat rum utan i hans hem. Han erkände att han sålt silver, vilket han tyckte, att han kunde göra, eftersom ämbetet ej kunde visa något privilegium på silverhandeln. Slutligen uttalar han en hotelse, att han nog kan försvara sig, då han bara tagit undan underhaltigt silver, stämplat av stockholmsmästare, av ren vänlighet mot ämbetet. Detta hot imponerade dock ej på guldsmederna, som så småningom lyckades undanröja missförhållandet.

Med 1720 års skråordningar och inrättandet av frimästerskap voro naturligtvis ej missförhållandena inom skräväsendet definitivt ur världen. Intresse-motsättningarna mellan stat och skrå funnos hela den tid skräväsendet existerade. Men det föregående århundradets experimenterande med olika försök från statens sida att hålla skräväsendets maktanspråk i schack avlöstes nu av fastare bestämmelser, som i stort sett ägde bestånd, till dess skräväsendet 1846 avskaffades.

Den kamp mellan stat och skrå som här skildrats är i mycket signifikativ för de allmänna skråförhållandena i vårt land. Den kan ur denna synpunkt vara av intresse som en komplettering till Löfgrens utförliga behandling av samma ämne med utgångspunkt från tennet och till Heckschers översikt i samband med de dåtida ekonomiska problemen. Men härtill komma de speciella förhållanden som rådde staten och guldsmedsämbetena emellan på grund av behovet av kontroll på det bearbetade materialets halt. Trots de skiljaktighe-

²⁹ Norrköpings guldsmedsämbetes protokoll den 3 september 1709. Nordiska museet.

³⁰ Se härom stockholmsämbetets protokoll den 11 oktober 1715 och den 3 februari 1716: Inlagor och ansökningar, i B 598:23, fol. 237, 238, 240, 242. Kungl. Biblioteket.

ter, som rådde i många avseenden mellan staten och guldsmedsämbetena, har man tydligen under denna tid ej tvivlat på ärligheten hos ämbetena som kontrollerande myndighet. Riksvärdien, statens ämbetsman, stod aldrig i någon allvarlig opposition mot ämbetena. Han valdes också alltid ur guldsmedernas krets. Detta gav åt guldsmedsämbetena en särställning, som påverkade deras förhållande till staten. Det fanns trots allt ett förtroende på ömse håll, som var en grundförutsättning för guldsmedskonstens utveckling till det förnämsta av de förnämna konsthantverk, som äro vårt 1700-tals prydnad.

Zusammenfassung

Zunftwesen und Zunftpolitik in den Goldschmiedeämtern Schwedens 1622—1720

Im vorliegenden Aufsatz wird das Verhältnis zwischen den Goldschmiedeämtern in Schweden und dem Publikum während der Zeit 1622—1720 behandelt. Die Oberaufsicht des Staates wurde von dem sog. "riksvärdien" ausgeübt, dessen Instruktion als erste Aufgabe unter vielen anderen die Weisung enthielt, die Aufsicht über die Gold- und Silberarbeiter des Reiches zu führen. Die 1661 erlassene Instruktion gab diesen Beamten eine zu grosse Arbeitslast, weshalb im Jahre 1689 der damalige Inhaber des Amtes, Anthony Grill, ein System mit über das ganze Land verbreiteten Ämtern aufbaute, die, jedes in der betreffenden Provinz, die kontrollierende Aufsicht hatten. Um das Jahr 1700 gab es deshalb Ämter in folgenden Städten: Stockholm, Arboga, Gothenburg, Kalmar, Karlshamn, Kristanstad, Malmö, Norrköping und Uppsala.

Die Ämter suchten mit allen Mitteln die Verarbeitung von Gold und Silber für sich zu monopolisieren. Sie verfolgten die Aussenstehenden und brachten sie meistens dazu, sich dem Amt anzuschliessen. Der Staat machte wiederholt Versuche, diese Monopolisierungsbestrebungen zu bekämpfen. Eine gewisse Rolle als Gegengewicht spielte das Recht des Adels, Handwerker ausserhalb des Amtes anzustellen, was aber nach der Reduktion Karls XI. von geringerer Bedeutung war.

Königin Kristina war eine Gegnerin des Zunftwesens, und so konnte die Arbeit ausserhalb des Amtes mit allerhöchster Erlaubnis in ziemlich grossem Umfang betrieben werden. Als dritter regulierender Faktor wirkte die Ernennung von Hofgoldschmieden, die oft ausserhalb des Amtes gewählt wurden. Im Jahre 1662 wurde Jean de la Vallée zum Amtskommissar in Stockholm

ernannt, mit der Aufgabe zu überwachen, dass niemand ungebührlich gehindert wurde, Meister zu werden. Im Jahre 1669 wurde eine allgemeine Zunftverordnung erlassen, die auf Abschaffung aller die verschiedenen Ämter betreffenden Einzelverordnungen abzielte. Jean de la Vallées Bestrebungen waren ohne Erfolg, und dem Goldschmiedeamt in Stockholm gelang es, eine Ausnahmestellung gegenüber der allgemeinen Verordnung von 1669 zu erkämpfen. Im Jahre 1672 wurde von seiten des Staates ein neuer Versuch gemacht, indem denjenigen, die sich auf Kungsholmen in Stockholm niederliessen, die Freiheit eingeräumt wurde, unabhängig von der erwähnten Verordnung zu arbeiten. Eine Anzahl Goldschmiede wurden hingelockt, aber in den 80-er Jahren des 17. Jahrhunderts trat allmählich ein Stillstand ein. Erst 1719 kam mit der Einführung der sog. Freimeisterstellen eine bestimmte Neuorientierung.

Mit den Zunftrechten folgte das Recht, Handel zu treiben. Die Goldschmiede suchten womöglich den Handel mit unedlen Metallen für sich zu monopolisieren, aber ohne Erfolg. Provinzialämter waren zu einer Art von Alleinhandel in der betreffenden Provinz berechtigt und konnten Meister vertreiben, die aus benachbarten Provinzen kamen um zu verkaufen.

Die Meister handelten nicht nur mit Waren, die sie selbst hergestellt hatten. Im Jahre 1664 erhielt das Stockholmer Amt das Recht, verarbeitetes Silber zollfrei einzuführen, vorausgesetzt, dass die Importeure den Silbergehalt garantierten. Betreffs des Gehalts wurde später mit dem Silber aus Augsburg, Nürnberg und Hamburg eine Ausnahme gewährt.

Der Handel mit Silber wurde Ausländern verboten, u. a. wurden 1685 auf Gesuch der Goldschmiede die in Schweden sich befindeten Juden aus dem Lande verwiesen.

Als Konkurrenten um die Monopolbestrebungen auf dem Gebiete des Silberhandels traten die Aufseher der Kgl. Münze auf, im Jahre 1717 gewann aber das Amt den Sieg über einen von diesen.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKT- STYCKEN

Det gamla guldsmedsämбетet i Uppsala

Några dokument från ämbetets äldsta tid

Av *Eric Fuel*

Under mina studier i gamla uppländska kyrkor, då jag även ett par gånger beretts tillfälle att aktivt få deltaga i vissa restaureringsarbeten, har jag mången gång stannat inför de ofta verkligt praktfulla uppsättningarna av nattvardssilver, och tidigt väcktes hos mig den önskan att mera ingående kunna få ägna mig åt ett noggrannare studium av det intressanta gebiet, som gammalt silver utan tvivel utgör. Ursprungligen hade det varit min avsikt att söka medtaga arbeten av uppländska guldsmeder från 1600-talets början fram till 1850, men det överväldigande materialet tvang till en begränsning, och tidsrymden kom därför att omspänna 150 år, närmare bestämt 1650 till 1800. Den förteckning av arbeten, stammande från Uppsala guldsmedsämбетes mästare, som Gustaf Upmark lämnar i sitt år 1925 utgivna storslagna arbete *Guld- och Silversmeder i Sverige 1520—1850* har jag kunnat i ej ringa grad utöka. Särskilt gör sig denna ökning märkbar, vad arbeten från 1700-talets senare del beträffar.

Upmark skriver som bekant i nämnda arbete, att uppsalaguldsmedernas "förhållanden i äldre tid äro vansklige att utreda. I början av 1700-talet, kanske förr, voro de tillräckligt många för att kunna bilda eget ämbete, men när detta skett är mig obekant. Först år 1704 omtalas en älderman, Erik Löfman, senare omtalas såsom äldermän Bengt Collin (död 1755), Carl Lemon (död 1786) och Carl Fahlberg (död 1793)." Upmark har såsom källor anført dels Kontrollprotokollen i Kungl. Mynt- och Justeringsverkets arkiv, dels anteckningar ur Landsarkivet i Uppsala, gjorda av hans broder major Johan Upmark. Några protokoll eller andra handlingar säger han sig ej ha anträffat. Med hänsyn till dessa ord av Upmark, känd för sin noggrannhet och outtröttlige energi, blev jag synnerligen intresserad — ehuru även i början tvivlande — då jag under mina forskningar på Kungl. Biblio-

teket vid genomgående av Svensk Guldsmedstidnings talrika årgångar i dess majhäfte för år 1937 fann en artikel med rubriken: "Uppsala guldsmeds-ämbete, som kom att omfatta guldsmeder i nio städer. — En protokollbok från 1500-talet, och vad den har att berätta." Artikelns var osignerad, och å tidningens redaktion kunde inga upplysningar givas i saken. För den, som tagit sig före att söka utreda de uppländska guldsmedernas äldsta historia, var här tydligen en uppgift att lösa. Efter åtskilligt arbete hade jag några dagar senare glädjen att påträffa den i tidningen omtalade gamla boken jämte ytterligare två i Uppsala Fabriks- och Hantverksförenings arkiv vid Nedre Slottsgatan i Uppsala.

Då de tre gamla böckerna, som på min begäran omedelbart sändes till Nordiska Museet för närmare granskning och fotografering, ännu ej av mig varit föremål för noggrannare studium, vill jag här blott först i korthet lämna några schematiska upplysningar om desamma.

Den äldsta och även till formatet minsta (22,5×15,5 cm) är inbunden i ett synnerligen vackert ehuru rätt illa medfaret skinnband, å vilket en numera nästan oläslig text är synlig. Å pärmarna äro några bomärken inristade. Pärmarernas material är trä, över vilket det pressade bruna skinnets klätts. Boken, guldsmedsämberets i Uppsala tänkebok, omfattar inalles 251 sidor, av vilka dock några äro oskrivna. Första sidan upptages av Gustaf I:s ordning huruledes guldsmeder böra skicka sig i sitt ämbete (från år 1529). Därpå följer Erik XIV:s brev av den 15 april 1562 angående stadfästelse av Gustaf I:s konfirmation på guldsmedsämberet i Stockholm. Ur bokens innehåll kan man i övrigt utläsa en rad guldsmeders namn, bland vilka åtskilliga äro av tysk härstamning, samt tiden för inskrivning i ämbetet, avläggande av mästerprov m. m. Vidare förekomma uppgifter angående lärobrev samt intressanta recept för förgyllning och färgning av silver och guld. Ett ingående och detaljerat studium av denna bok anser jag bör kunna lämna goda upplysningar om mästerproven för guldsmeder i 1500-talets Uppsala, liksom den kompletterad med de övriga tvenne kan kasta ny belysning över gesällernas vandringar. Säkerligen kunna vi här återfinna många namn, som sedan figurera i andra ämbetens protokoll.

Bok nr 2 som jag kallat den (med formatet 34,5×22 cm.) är även inbunden i brunt skinnband, å vilket läses: "Uppsala Guldsmeds ämbetes Protocoll". Här ha vi alltså den av Upmark efterforskade protokollboken, vilken innehåller en förteckning å lärlingar, gesäller och mästare för åren 1670—1793. Där kunna upplysningar erhållas om tiden för lärlings inskrivning, då denne blev gesäll och slutligen mästare samt arbetsgivarens namn. Mångenstädes blev gesällen mästare i annan stad, såsom Härnösand, Gävle, Falun eller Norrköping. Ävenledes erhållas ofta meddelanden om lärlingens hemort samt hans lärlingstid. Om lärlingen Hans P:son Gallerius få vi t. ex. veta, att han

inskrevs den 22 juli 1703, att han blev gesäll den 27 september 1705 samt att han därpå gjorde krigstjänst. Hans lärare var mästare Bengt Collin. Om av lärling företagen rymning finnes även en roande beskrivning. Till sist vill jag nämna, att man i förteckningen hittar ej få valloner, av vilka de flesta som hemort uppgivit "Upland". Guldsmeden Carl Lemon, om vilken Upmark uppgiver, att han föddes 1700 och verkade som mästare 1729—1786, lär i stället vara född år 1702 på Gimo bruk samt även ha verkat som rådman i Uppsala. Tvivelaktigt men intressant anser jag en uppgift vara, att den framstående guldsmedsmästaren skulle ligga begravnen i Uppsala domkyrka. Erik Lemon, den förres son, vilken Upmark angiver som mästare 1762—1800, blev enligt protokollen mästare redan 12 maj år 1759 samt överflyttar därpå till Söderhamn för att övertaga verkstad efter en Norelii änka. Hos Upmark finnes i Söderhamn varken namnet Norelius eller Lemon. Vad Söderhamns guldsmeder angår, ha de måhända lytt under Uppsala, ej under Arboga. Ur de synnerligen detaljerade beskrivningarna framgå åtskilliga värdefulla personhistoriska uppgifter jämte tider för lärlings-, gesäll- och mästareår, vilka i rätt många fall ej överensstämna med de av Upmark angivna.

Den tredje boken, av samma format som föregående, i skinnband, innehåller "Handlingar från Guldsmedsämberet i Uppsala 1587—1844". Den kompletterar de båda andra på många punkter. Det torde bliva för omständligt att här gå in på de brev, börsbevis, intyg och rekommendationsskrivelser, som utgöra innehållet. Jag hoppas vid ett senare tillfälle kunna få närmare redogöra för desamma.

Atlas över svensk folkkultur

Av *Sigurd Erixon*

Bland de humanistiska vetenskaperna är folklivsforskningen i större utsträckning än andra hänvisad till att själv samla det material den behöver som sitt underlag. Den måste därför också utbilda särskilda metoder såväl för insamling och kontroll som för bearbetnings- och framställningsformer. Som ett av sina viktigaste hjälpmedel och syftemål har folklivsforskningen fastställandet av varje särskild till ämnet hörande saks förekomst och utbredning, och detta såväl med hänsyn till jordytan som till samhällsklasser och tid. Olika vägar och metoder användas för att nå fram till denna tresidiga kunskap. Det viktigaste och åskådligaste hjälpmedlet för att bestämma förekomsten på jordytan, det vill säga den geografiska förekomsten eller "i rummet", är utbredningskartan.

I de flesta kulturländer i Europa ha mer eller mindre stort anlagda kartverk för framställande av folktraditionernas och allmogekulturens från ort till ort skiftande arter och former redan utförts eller också hålla de på att utarbetas. Under mer än ett halvt sekel har i vårt land en omfattande och mångsidig utforskning pågått rörande de olika grenarna av den svenska folkkulturen. Genom de på detta område arbetande institutionernas och arkivens verksamhet ha stora materialsamlingar åstadkommit, vilka utgöra utomordentligt viktiga förberedelser till kartläggningen. Åtskilliga kartor ha också utförts och publicerats av vårt lands folklivsforskare, men en mera allmänt syftande, grundlig kartläggning har dock inte kunnat genomföras, då en sådan vida överstiger i fråga om såväl arbete som kostnader vad enskilda personer kunna åstadkomma. Härför kräves en omfattande samverkan och ordentligt ordnad organisation samt ett betydligt ekonomiskt understöd.

För detta ändamål bildades år 1936 en svensk kommitté under K. Gustav Adolfsakademiens egid, bestående av representanter för Nordiska museet, Landsmålsarkivet och Ortnamnsarkivet i Uppsala, Landsmålsarkivet och Hyltén-Cavalliusstiftelsen i Lund samt Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola och Västsvenska folkminnesarkivet i Göteborg samt av en del enskilda forskare. Efter flera års förhandlingar och utredningar befanns det lämpligt att uppdelas atlasen på fyra särskilda avdelningar, nämligen en *etnologisk*, med uppgift att belysa folkkulturens materiella och sociala sidor, en *folkloristisk* för andliga folkminnen, en för *dialekterna* och en för *ortnamnen*. Varje avdelning skulle genomföras självständigt

men under en gemensam organisation. Under våren 1939 ingav kommittén en ansökan till regeringen om anslag av lotterimedel för detta ändamål, varvid uppgiften planerades böra genomföras under tre år, och så att varje avdelning skulle omfatta 80 stora kartblad med hithörande beskrivningar och förklaringar i form av särskilda textband, i vilka mindre kartor och tabeller också beräknades ingå. I mars 1939 beviljade regeringen ett begynnelseanslag. I december samma år beviljades fortsatt anslag, så att åtminstone en väsentlig del av uppgiften med hjälp härav under de närmaste åren skall kunna genomföras. Särskilda redaktörer blevo av kommittén utsedda för de fyra atlasavdelningarna, och arbetet igångsattes omedelbart. Uppdraget som redaktör för den etnologiska delen anförtroddes härvid åt under-tecknad, medan docent Åke Campbell i Uppsala blev redaktör för den folkloristiska, professor Nathan Lindqvist för den dialektologiska och professor Jöran Sahlgren för ortnamnsdelen. Som kommitténs ordförande står statsrådet K. G. Westman.

Det kom nu först och främst att gälla att på grund av hittills samlade erfarenheter och materialets särskilda karaktär utvälja lämpliga ämnen till kartläggning. Då varken tid eller pengar äro obegränsade, måste man tillämpa stränga sparsamhetssynpunkter och utnyttja redan gjort arbete i så stor utsträckning som möjligt samt såvitt möjligt begagna redan existerande dugliga medarbetare. Denna förhandsutredning är vad den etnologiska delen beträffar numera i det stora hela genomförd. Som under redaktören ansvariga ledare för de särskilda kartorna har en rad forskare anslutit sig. Ett omfattande systematiskt exciperings- och registreringsarbete av hittills insamlat material är den första uppgiften. Det lika betydelsefulla arbetet att komplettera materialet och kontrollera äldre samlingar och på olika sätt utfylla de vita fläckarna på kartan måste i stor utsträckning ske genom kringresande studerande samt ortsmiddelare. Ett viktigt krav är, att de tillämpade utbredningskartorna vila på en jämnt fördelad utfrågning över hela riket. Dock kan denna icke göras alltför vidlyftig och onödigt betungande. Vårt land har ju över 2.500 socknar. I södra Sverige ligga dessa mycket tätt. Det blir därför nödvändigt att avstå från att överallt kräva ett belägg i vart och ett fall för varje socken. Ett många gånger större antal förfrågningar med osäkra resultat eller nekande svar måste givetvis räknas med. Antalet medarbetare och sättet för utfrågningen bliva högst skiftande för olika ämnen. Ofta är det ju också blott en del av landet som överhuvudtaget beröres av saken ifråga. Som ett icke nytt, men hittills i alltför liten grad beaktat krav gäller behovet att ernå full och säker klarhet om vilken yrkesgrupp eller samhällsklass som varje särskild uppgift rör. Härvidlag måste man taga hänsyn till de personers ekonomiska och kulturella standard och sociala ställning som saken rör. Ett bestämt tidsavsnitt har också måst utväljas. Sammanblandning

mellan olika perioder får icke förekomma. För den etnologiska avdelningen har sålunda valts tiden 1850—1900, eller i varje fall något smärre tidsavsnitt inom denna period. Äldre personer, födda eller länge hemmahörande inom sina särskilda bygder, kunna ju normalt ge goda upplysningar rörande denna period. Gäller det byggnader eller föremål, blir frågan om de existerade eller begagnades för sitt egentliga ändamål under perioden ifråga.

Den väldiga förändring, som sedan 1900 i allmänhet ägt rum, kommer alltså ej fram på själva huvudkartorna och ej heller förhållandena före 1850. Påvisandet av olikheter och förändringar samt jämförelsen med tiden före och efter den valda perioden förbehålles den åtföljande texten.

För nyinsamlingar och kompletteringar av materialet har en mångfald frågelistor av ny typ börjat utarbetas. De ha en strängt förkortad form och en systematisk uppställning. Det kräves korta och koncisa svar, antecknade i bestämd ordning och efter ett givet schema på lappar, som skola ingå i ett kortregister. De etnologiska frågelistor, som under sommaren 1939 hunnit utarbetas, äro uppdelade på sektioner med mellan 15 och 50 listor i varje. En sektion är ägnad åt sociala förhållanden och är avsedd att belysa dels vissa primitiva kvarlevande sedvänjor i fråga om bostadsvanorna, framför allt samboendet med djuren samt bostadsväxlingarna under olika årstider, vidare arbetsfördelningen mellan man och kvinna och slutligen byorganisationen. Den andra sektionen ägnas huvudsakligen åt byggnadsformerna, ett område, som i större utsträckning än andra blivit undersökt. En tredje sektion, där frågelistorna äro under utarbetning, rör näringslivet och arbetstekniken. Alla hittills utsända frågelistor avse dock endast experiment. Med hjälp av de svar som inkomma skall urvalet av kartläggningsämnen ske.

När materialet hunnit kartläggas, vinnes en överblick över vad vi numera veta om hur förhållandena verkligen gestaltade sig och skiftat inom ett flertal viktiga levnadsformer och verksamheter och kulturprodukter. Först på detta sätt får man en säker kännedom om det material som är samlat. Det är ett sätt att magasinera materialet i en överskådlig form. Men det stannar icke därvid. Det kartlagda materialet är utvalt för att belysa, hur utomordentligt rikt på intressanta motsatser vårt vidsträckta land är och hur skilda kulturföreteelser avgränsa sig, icke endast genom inverkan av natur- och klimatförhållanden utan också på grund av historiskt betingade orsaker och genom insatser av bestämda folkgrupper och individer. Knappast något land erbjuder så direkta möjligheter att med hjälp av utbredningsförhållandena utläsa spåren av kulturutvecklingens gång och kulturströmmarnas vägar. De hjälpa oss således ofta att nå fram till slutsatser även rörande de särskilda tingens invandringsvägar eller ursprung. Det är dessa många möjligheter, som nu stimulera till tålmodigt samarbete, personliga insatser och institutionella uppoffringar av betydande omfattning.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Svenskt duktyg i damast. Av Elisabeth Thorman. P. A. Norstedt & Söner i distribution. Sthlm 1938. 175 sidor, 96 bilder. Kr. 6: 50.

Duktyg från Vadstena. Av Elisabeth Thorman. P. A. Norstedt & Söner i distribution. Sthlm 1939. 111 sidor, 39 bilder. Kr. 5: 50.

Elisabeth Thorman hör till de stora entusiasterna. Hur än framtidens syn på vår gamla textilkonst kommer att ändras genom grundligare forskning, nya överraskande fynd och större överskådbarhet av materialet, så kommer man aldrig att kunna förbigå hennes namn och hennes banbrytande gärning som materialsamlare, som vägvisare, också som pådrivare och omruskare (utan att man menar annat än beröm med dessa uttryck) — och vi få inte glömma det viktigaste: som forskare. När hon började att mera systematiskt ägna sig åt textilforskning, stod denna här i Sverige faktiskt ännu i sin knopp. Hon anslöt sig till det ganska stora garde av villiga krafter som gav sig i kast med ett alltid lockande, alltid givande och resultatrikt materialsamlande. Låt vara att hon i sina skrifter kanske någon gång drar för snabba slutsatser och för ytliga konsekvenser av sitt ivriga arbete, som också sträckt sig till ett flitigt arkivstudium. Man måste ändå vara henne ytterst tacksam för att hon så energiskt arbetat särskilt på det område som blivit hennes eget framför andra: damasten. Under åren 1938 och 1939 har hon utgivit ett par vackra böcker just på detta gebit.

Den första, Svenskt duktyg i damast, är avsedd som en översikt över de huvudresultat som nåtts. Med en kanske alltför stor blygsamhet säger hon i företalet, att utforskandet och studiet av svenskt damastduktyg ännu befinner sig i sitt allra första anspråkslösa skede. Att de stora slutgiltiga sanningarna ännu icke blivit sagda, att de definitiva utvecklingslinjerna icke blivit dragna kan nog vara riktigt, men en bra bit utöver förstadiet får man nog säga att Elisabeth Thormans damastforskning bringat oss.

Det är åtskilliga stora utställningar som ägt rum på detta intressanta, från andra textiltgrenar i viss mån tydligt avgränsade område, och varje sådan utställning har bringat nytt material i dagen. Ehuru väl representerad i flera av våra större offentliga samlingar har damasten aldrig varit någon typisk museisak, detta i någon mån kanske beroende på att dess exponering kräver så enorma utrymmen och så speciella belysningsförhållanden för att föremålen skola komma till sin rätt. Som det huvudsakliga materialet varit inläst

i de privata linneskåpens gömmor, har man således vid studiet av det vita bordslinnet varit hänvisad i stor utsträckning till dessa utställningar just ur privata samlingar, och de ha omfattat större eller mindre områden av Sverige men givetvis aldrig varit fullständiga, utan snarast, vilket författaren även framhåller, föregåtts av en snabbinventering än av en verkligt grundligt gjord finkamning av beståndet. I samband med dessa expositioner är det framför allt som Elisabeth Thorman gjort sina rön. I sitt arbete Svenskt duktyg i damast ger hon nu nära ett hundratal, av bra och vackra bilder belysta, representativa stickprov på detta bestånd. Exemplen äro i det hela väl valda och typiska för olika tider, tillverkningar och stilar allt ifrån våra äldsta 1700-talsfabriker fram till nutida hemslöjd och andra moderna verkstäder.

Boken om duktyg från Vadstena är en monografi över en under flera olika perioder och ledare blomstrande ortsindustri, som kom att intaga en framskjuten plats. Skildringen begynner med fabrikenas grundande på 1750-talet, är ganska brett lagd och ger — förutom en framställning av själva damasttillverkningen, dess ledare, stilfaser och mönstertyper m. m. — även en hel del mycket intressanta kulturhistoriska meddelanden av mera allmän art, vilka belysa de ofta tämligen röriga, i alla händelser föga rationella förhållanden, under vilka de svenska manufakturerna arbetade i äldre tider. Utom att producera de i många avseenden förträffliga och estetiskt tjugusende varor som utgingo från Vadstena fabriker tjänade dessa anstalter även i stor utsträckning som läroskolor för vävare från olika delar av landet.

Även denna bok är rikt illustrerad och ger med sina tydligt fotograferade och väl reproducerade bilder en utmärkt översikt över tillverkningens olika stilar. Ståtlig är t. ex. anblicken av den stramt komponerade duken fig. 3, signerad "Wadstena Fabrik n 1" i ett senkarolinskt hållet mönster, som är variant av det kronströdda duktyget för Adolf Fredriks kröning 1751, mest känt som alster från Flors linnefabrik. Det tidigaste kända d a t e r a d e duktyget, "Sol och stjärna", är så sent som 1797, men det har ett betydligt äldre mönster av den fladdrande och upplösta teckningstyp som kännetecknade rokokotiden. — Man kan i dessa vadstenadamaster se avspeglningar av en god del av de stilar och arrangemang, som över huvud taget voro typiska även för utlandets bordslinne. Än dominerar den stela urnan, festongen eller akanthusbården, medan spegeln randas av slingomvirade bårder, än strös ytan med smäkvistar medan bården får en mera storstätlig, nästan symmetrisk karaktär, än dominera utländska, ofta sedan länge omoderna mönster, än är det svenska i stilen mera framträdande. — Författarens kommentarer under bilderna kunna nog ofta vara lärorika men verka dock stundom onödigt beskäftiga och dessutom gärna subjektivt godtyckliga. De rent sakliga upplysningarna äro däremot naturligtvis av största värde.

Ingegerd Henschen.

Den nordiska ryssjans ursprung och ålder. Ordstudier av I v a r M o d é e r. Uppsala universitets årsskrift 1939: 10. Uppsala och Leipzig 1939. 207 s. Kr. 6: 50.

Föreliggande arbete på drygt 200 sidor är till sin metod en rent språklig undersökning, fastän den behandlar terminologien inom en etnologisk ämnesgrupp. Författaren kallar den själv "ordstudier", och det gäller nordiska ord med betydelsen "ryssja". "Syftet är i främsta rummet språkligt", säger författaren i förordet, "nämligen att undersöka dessa termers utbredning och historia. Därjämte har arbetet en etnologisk uppgift — att besvara frågan om den nordiska ryssjans ursprung och ålder". Det är de ur etnologisk synpunkt viktiga resultaten, som här i korthet skola vidröras.

Problemet är angivet i avhandlingens titel, och de resultat författaren kommit till kunna i korthet sammanfattas som följer. Det nordiska redskap, som i modernt språkbruk avses med ordet ryssja, d. v. s. ett strutformat redskap av nät, utspänt med bågar av trä och med ledande fångstarmar och av i övrigt något växlande typ, har under tvenne olika epoker, på olika invandringsvägar och även helt olika invandringssätt nått Norden. Den första epoken, som representeras av termerna da. *hamme*, sv. *håmma*, fastläser författaren till vikingatid eller tidig medeltid. Redskapet jämte dess ovan angivna namn sprider sig successivt från Nordtyskland, över de danska öarna till Skåne och sedan huvudsakligen utmed ostkusten i samband med dess ålfiske men även så småningom in över sydöstra Sveriges inland. Den andra inläningen, som representeras av termerna på *ryssja*, är senare och visar ett helt annat invandringssätt. Modéer förlägger på språkliga grunder kärnområdet och spridningscentrum för de svenska orden *ryssja* till Västergötland och ställer dem med ett djärvt grepp, även om det på annat material tillämpats tidigare, i sammanhang med cisterciensernas inflyttning under 1100-talets mitt till Alvastra, Nydala och Varnhem. Författaren finner på grund av den språkliga fördelningen och de framvisade spridningsvägarna Varnhem vara "urhemmet" på svensk botten för ryssjan, redskapet såväl som ordet, vilket senare i sin fornsv. eller fornvästg. form skulle ha hetat *ryskia*. Det återgår utanför Sverige *direkt* på fornfra. *rusche* eller fornhögt. *rüsche*, vilketdera anser sig författaren icke kunna med säkerhet avgöra. Däremot är det för honom fullt klart, att det är fråga om ett språngartat lån med överhoppande av stora, geografiskt mellanliggande områden, i detta fallet Nordtyskland, Danmark och sydligaste Götaland. Han säger sammanfattande: "Da. *hamme* och sv. *håmma*, olika former av ett och samma ord, kunna följas tillbaka till språkgränsen mellan Danmark och Tyskland, sv. *ryssja* till cistercienserordens götäländska klostergårdar."

Beträffande utbredningen i Sverige av *ryssja* stöter författaren på den svårigheten, att det icke finnes i trakten av Nydala under 1500-talet, för

vilken tid författaren grundligt genomgått de äldre akterna och även uppgjort en särskild karta. Han förklarar emellertid problemet så, att inom detta område hade redan den söderifrån kommande termen *håmma* vunnit spridning, då termen *ryssja* inkom. Denna förklaring avser väl författaren vara gällande även för Skåne med Herrestads cistercienserkloster, som författaren nämner bland de tidiga cistercienserklostren, fast hans åsikt om munkarnas roll icke klart utsåges liksom ej heller för andra danska cistercienserkloster.

Som en fullt självständig form vid sidan om de inom svenskt område förekommande termerna på *ryssja* betraktar författaren da. *ruse*, som i Skåne har en sydvästlig utbredning under formen *rusa*. Författaren är osäker, huruvida denna form går tillbaka på en fornfransk form med ett språngartat överhoppande av mellanliggande områden, eller om det är lågtyska ordformer, som i sin tur utvecklats ur den sydtyska ursprungliga inlåningsformen och långsamt vandrat norrut. Han anser emellertid det senare alternativet troligast. Huruvida det i förra fallet skulle ha varit cisterciensermunkar, som även här förmedlat det språngartade lånet, diskuterar inte författaren, men det blir en logisk följd av hans bevisföring för invandringen av sv. *ryssja*. Han föredrar emellertid en långsamt skeende spridning söderifrån och har därmed gjort problemet överflödigt. Man kan dock fråga sig, varför icke samma för de folkliga näringarnas upphjälpande så intresserade munkorden skulle ha bragt da. *ruse*, sk. *rusa* till Danmark och Skåne lika väl som sv. *ryssja* till Varnhem-Alvastra-bygden, då nu termerna faktiskt finnas inom Danmark-Skåne och då författaren själv anser att de kunna gå tillbaka såväl på fornfranska former direkt som, och detta troligast, på lågtyska former. Varifrån kommo de danska och skånska cistercienserna? Ett svar härpå skulle kanske närmare belysa härledningen av da. *ruse*, givetvis under förutsättning att munkarna här liksom i Sverige ägnat sig åt fisket. Antingen nu munkarna medverkat vid de sydliga formernas invandring eller icke, så föreligga i enlighet med författarens framläggning av sitt material två varandra till synes motstridande fakta. Inom området kring Nydala kloster har ordet *ryssja* ännu på 1500-talet icke vunnit spridning, beroende på att ordet *håmma* redan spritts hit och detta före mitten av 1100-talet, medan å andra sidan de sydliga formerna da. *ruse*, sk. *rusa* genomsyrat Danmark och även nått Skåne från och med "vikingatiden (1000-talet?)" och framåt i tiden, trots att *håmma* väl måste ha varit utbrett över hela området dessförinnan. Anmälnaren förmodar, att det på nordtysk och dansk botten föreligger en konkurrens mellan redskapen och termerna motsvarande da. *hamme* och da. *ruse*, som det säkerligen skulle vara ytterst värdefullt att få närmare skärskådat.

Utöver de detaljerade utredningarna för termerna *håmma* och *ryssja*, dess vandringsvägar och historia behandlar författaren även andra benämningar

på redskapen: sv. *kasse*, no. *kattis(a)*, sv. *kasta*, sv. *loka*, sv. *pate*, sv. *strut* och sv. *vad* samt diskuterar deras förekomst och etymologi.

I fråga om problemet, huruvida olikartade redskap förelegat bakom de olika termerna *håmma* och *ryssja* anser författaren, att det verkligen varit olika redskap, och motiverar sin uppfattning ingående, särskilt beträffande hämmans samband med ålfisket. En etnologisk genomarbetning av hela materialet kan kanske härvid ge ett mera bestämt svar. Det synes troligt, att *håmma* betecknade ett redskap för kustens ålfiske, medan den svenska utbredningen av *ryssja* visar dess klara samband framför allt med insjöfiske, d. v. s. fångst av gråfisk. Munkarnas hobby torde väl också uteslutande ha varit insjöfisket liksom säkerligen även fiskodling.

"I moderna redskapsterminologiska undersökningar har man rätt att kräva långt större hänsyn till de föremål som ligga bakom orden, än man tidigare gjort", säger författaren i förordet. Men samtidigt är han givetvis såsom själv i första hand språkman medveten om vikten av språkliga analyser av det etnologiska materialets ordförråd. Han kritiserar också vissa tidigare författare, som sysslat med fiskredskapens historia, och säger härvid med en viss rätt, att historiska slutsatser dragits utan att något historiskt material förebragts. Modéers undersökning kommer tvivelsutan att för framtiden bidra såväl till att språkmän mera dröja vid etnologiska fakta som också till att etnologer mera förstå den språkliga analysens betydelse. Genom den kan man inom det etnologiska materialet ofta nå viktiga resultat mera direkt och i vissa fall resultat, som endast kunna nås på denna väg. Sedan är det klart, att en etnolog icke slår sig till ro, när han fått veta ett redskaps ursprung utanför vårt lands gränser och tiden för dess hitkomst eller i motsatta fallet med att konstatera uråldrigheten i Norden. Först därefter börjar den rent etnologiska genomarbetningen av materialet avseende att visa redskapets spridning och orsakerna härtill, dess betydelse under olika tidsavsnitt, dess variation i typer och förhållande till andra, närliggande redskap, med andra ord redskapets hela funktion under människans ständiga strävan att ur naturen hämta sin näring.

För en tillfredsställande lösning av många problem inom vår folkkulturs historia och särskilt inom näringslivet bör en språklig och en etnologisk bearbetning av materialet gå hand i hand, detta genomgår nästan som en förkunne Modéers bok och understrykes kraftigt av de resultat den uppvisar. Det tillkommer språkforskarna av facket att närmare skärskäda bärigheten i de språkliga härledningarna och bevisen. Här har det blott gällt att presentera de resultat författaren anser sig ha kommit till. Vi kunna betrakta hans bok som ett nytt och glädjande exempel på den omsvängning från den renodlade fonetiken och syntaxen till ett studium av språk och sak, som länge pågått inom språkvetenskapen.

Albert Nilsson.